

De hanseatiske stuene på Bryggen 1300 -1750

Brudd eller kontinuitet?

Janita Kristin Solibakke

HIS 350

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

Universitetet i Bergen

Vår 2018

© Janita Kristin Solibakke

2018

De hanseatiske stuene på Bryggen 1300 – 1750

Janita Kristin Solibakke

<https://bora.uib.no/>

Abstract:

This thesis is an attempt to illuminate how the hanseatic firms in Bergen were organized between the twelfth and mid-eighteenth century. The secondary questions posed by the thesis are as follows: did the hanseatic method of organizing their firms, called *stuer*, change over time? Were the firms purely hanseatic, or did the phenomenon have its origins in Norwegian traditions?

The first chapter will have its focus on the historiography and earlier studies on the hanseatic league and their way of organizing the foreign trade at Bryggen. A presentation of relevant primary sources and to what they may be used, will also be given here.

The second chapter will contain my results according to the later years of hanseatic trade at Bryggen, and what the sources can tell us about the firms then. With that in mind, in third chapter, I will examine both Norwegian and German medieval sources in attempt to decide whether the firms had its origin in pre-hanseatic Norway or if it was something the hanseatic tradesmen brought with them to Bergen. I will also be looking to compare the firms of medieval Bergen with those of the early modern period, in an effort to identify any major differences and similarities in how trade was organized during the two eras.

Forord

At jeg skulle ende opp med å skrive om stuene på Bryggen, var ikke noe jeg hadde sett for meg da jeg skulle velge emne til masterprosjektet mitt. Jeg er likevel glad for at det ble slik.

Veien fra første veiledningstime og frem til ferdigstilt prosjekt har vært lang. Og humpete. Likevel ville jeg ikke vært foruten. Det er som masterstudent at jeg virkelig har vokst som person. At man ikke skal ta alt man leser for god fisk, selv om det er kategorisert som faglitteratur. At kildekritisk tenkning er et alfa omega. At når man jobber hardt nok, så kommer resultatene.

Dette prosjektet hadde neppe blitt ferdigstilt uten personene og ressursene jeg har hatt rundt meg i denne tiden. Her er noen av de jeg ønsker å takke:

Aller først vil jeg rette en stor takk til stiftelsen Museum Vest. Ved å tildele meg og mitt masterprosjekt et stipend, gav de meg muligheten til å oppsøke og arbeide med primærkilder til mitt masterprosjekt. Uten dette stipendet, og Museum Vests vilje til å satse på dette prosjektet, ville jeg nok vært mange erfaringer og kilder fattigere.

Takk til min kontaktperson ved Archiv der Hansestadt Lübeck, Angela Schlegel. Hennes gjestfrihet og gode veiledning ved både mitt første og andre opphold ved arkivet, lettet mitt arbeide med både å finne relevante dokumenter, samt avfotograferingen.

Takk til veilederen min, Geir Atle Erslund, som med sin høye faglige kompetanse har gitt gode råd om kilder og litteratur. Han har hatt tro på meg og prosjektet mitt hele veien, og gitt klare tilbakemeldinger underveis.

Jeg vil takke medstudenter for den uvurderlige støtten de har vært, både på seminaret TMT, og på pauserommet. Mange verdensproblemer har blitt diskutert, noen fant vi svar på, andre ikke. Dere har bidratt til at jeg i tiden som masterstudent har fått minner for livet.

Takk til Mamma (Linda Kristin) og Pappa (Jarle) for alle oppmuntrende ord, åpne hjerter, og åpne lommebøker.

Takk til min kjære Arve for tålmodighet, støtte og oppmuntring i en tid der jeg har vært mye opptatt, humørsyk og stresset.

Bergen, 15.05.18

Janita Kristin Solibakke

Innhold

1.0 Introduksjon	6
1.1 De hanseatiske stuene på Bryggen.....	6
1.2 Det hanseatiske kontoret	7
1.3 Det hanseatiske forbundet og hansabyene.....	8
1.4 Kjøpmannsstuen og schøtstuer.....	10
1.5 Tematisk og tidsmessig avgrensning.....	11
1.6 Problemstilling	13
1.7 Forskningsstatus.....	13
1.7.1 Christian Koren-Wiberg	14
1.7.2 Knut Helle.....	16
1.7.3 Friedrich Bruns.....	17
1.8 Kilder	18
1.8.1 Trykte kilder.....	19
1.8.2 Utrykte kilder.....	22
1.9 Oppbygging av oppgaven	25
2.0 Hvordan utviklet stuesystemet seg i den hanseatiske perioden i Bergen, fra middelalderen og frem til midten av 1700-tallet?	27
2.1 Den hanseatiske handelens påvirkning.....	27
2.2 Bryggen og stuene på 1600- og 1700-tallet.....	31
2.3 Stuene før og etter brannen i 1702	32
2.3.1 Stuer og gjeld, ca. 1625.....	34
2.3.2 Stuer, stueforvaltere og principaler, 1700-1713	36
2.3.3 En stues parter, eiendeler og rettigheter, 1735	40
2.4 Konklusjon kapittel 2.....	42
3.0 Endret stuesystemet seg over tid?	43
3.1 Livet i bryggegårdene før hanseatene	43
3.2 Fantes det et stuesystem før hanseatene etablerte seg i Bergen?.....	46
3.2.1 Familiebaserte og ikke-familiebaserte husholdninger	47
3.2.2 De norske driftsformene for bryggegårdene	48
3.3 Når ble det hanseatiske stuesystemet etablert?	56
3.3.1 Dokumenter av hanseatisk opphav.....	56
3.3.2 Et hanseatisk opphav for stuesystemet?.....	57
3.3.3 Konklusjon kapittel 3	65
4.0 Konklusjon.....	66
5.0 Litteratur og kildeoversikt	70

1.0 Introduksjon

1.1 De hanseatiske stueene på Bryggen

Hva var en stue, forstått ut fra hanseatenes virke på Bryggen i årene mellom 1300 og 1750?

«Det hanseatiske kontoret var en sammenslutning av kjøpmenn som eide firma, såkalte stuer, i Bergen».¹ Dette skriver Geir Atle Ermland i ett av sine bidrag i *Bryggenleksikon* på nettsiden til *Prosjekt Bryggen*. Altså forståes en stue som noe vi i dag kan sammenligne med et firma. Kjøpmennene som eide stueene var direkte knyttet til Det hanseatiske kontoret i Bergen. Dette kontoret «[...] var kjøpmennenes interesseorganisasjon»,² og hadde som mål å ivareta hanseatiske stueeieres interesser i Bergen. Det fantes fire slike kontor i Europa; Brügge i sør, London i vest, Bergen i nord, samt Novgorod i øst.

Hanseatene selv omtalte stueene med betegnelser som *staven* eller *stafen*, noe som tydelig minner om middelalderens navn på enkelte bygninger i en bryggegård – *stofa*.

En bryggegård var en «samling av hus og grunneiendom med passasje og bryggeplass på Bryggen. [...] Karakteristisk for bryggegårdene er de lange rekkene av hus langs en passasje. Bryggegårdene er enten enkelt- eller dobbeltgårder.»³

Videre gir Ermland en redegjørelse for hva en stue innbefatter: «Til stueene hørte arbeids- lager- og boligrom, og det var flere stuer i en bryggegård. Til stueene hørte også faste leverandører av fisk og andre varer, nordlandsgjeld og borgergjeld».⁴

Til tross for ortografiske likheter og at ordet dukker opp i flere kilder fra middelalderen, kan vi ikke si noe om hvorvidt det eksisterte et stuesystem tilsvarende firma i tiden før hansaens organisering av handelen på Bryggen. Grunnen til dette er ifølge Ermland, mangel på kilder til å underbygge en slik hypotese.⁵

¹ Ermland: *Stue*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/stue/> [25.10.16.]

² Ermland: *Det hanseatiske kontor*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-hanseatiske-kontor-det-tyske-kontor/> [20.02.17]

³ Ermland: *Bryggegård*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/bryggegard/> [11.01.17]

⁴ Ermland: *Stue*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/stue/> [25.10.16.]

⁵ Ermland: *Stue*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/stue/> [25.10.16.]

Vi ser altså at begrepet stue innbefatter mer enn selve bygningene, det var en handelsenhet som organiserte den enkelte hanseatiske kjøpmannens virksomhet. Vi kan snakke om stuene både i fysisk forstand, men også som noe mer abstrakt. Det ene utelukker ikke det andre. Det må forståes i sammenheng for å kunne gi oss et så komplett bilde av fenomenet som mulig. Særlig viktig var stuen ved at den knyttet til seg leverandører av fisk. Disse leverandørene opparbeidet etter hvert gjeld til stuene, noe som førte til et tettere forhold mellom de enkelte leverandørene og den stuen de distribuerte fisken til. Denne typen gjeld ble kalt nordlandsgjeld. Andre typer gjeld som en stue kunne være i besittelse av, var borgergjeld og bondegjeld, som trolig omfattet gjeld borgerne i byen eller bønder i distriktet hadde til stuen. Og dess mer utestående gjeld en stue hadde, jo sterkere var garantien for leveranser av fisk og andre varer. Dermed var en stue med mye utestående gjeld ansett for å være mye verdt.⁶

1.2 Det hanseatiske kontoret

Før vi går videre er det noen flere sentrale begreper som med fordel bør avklares, deriblant hva som menes med Det hanseatiske kontor, hansaby og Det hanseatiske forbundet.

Selv om begrepet kontor først dukker opp langt ut på 1400-tallet, så kan man ifølge Knut Helle i Bergen bys historie bind 1 (1982) likevel trekke opprinnelsen tilbake til 1360-tallet da de såkalte vintersitterne startet å danne et eget gilde med egne oldermenn. Jeg vil komme tilbake til definisjon av oldermann om litt. I kjølvannet av Svartedauden oppstod det et vakuum. Mange av «[...] de bymennene som hadde vært aktive i mellom- og detaljhandelen og i farten på Nordnorge og skattlandene fram mot midten av 1300-tallet» var revet bort.⁷ Naturlig nok forsøkte hanseatene å fylle dette tomrommet, både for å konsolidere, men også for å styrke sin stilling innen handel i Bergen.

Et gilde var hovedsakelig en sammenslutning av personer med samme sosiale eller yrkesmessige tilknytning. Guildene hadde dessuten opprinnelig et religiøst aspekt, som ved forbud falt bort etter reformasjonen. Da ble de yrkesrelaterte gildene omgjort til laug uten noen religiøs funksjon. Dette gildet, eller kontoret som det etter hvert ble hetende, var

⁶ Erslund, Nordlandsgjeld: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/nordlandsgjeld/> [08.05.18] og Helle, K. Bergen Bys Historie Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536 s. 746.

⁷ Helle, Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536, s. 731

kjøpmennenes interesseorganisasjon. Denne organisasjonen, som fantes tilsvarende av i Novgorod, Brugge og London, ble «[...] ledet av oldermenn og achteiner, og administrert av en kontorsk sekretær på Kjøpmannsstuen».⁸

En oldermann var en representant valgt av tyske stueforvaltere eller stueeiere, angivelig skal det til enhver tid ha vært to oldermenn som vekslet mellom de ulike oppgavene som fulgte med dette vervet. Oppgavene til en oldermann gikk ut på å dømme i rettsvister ved kjøpmannsretten. Dette var saker og konflikter internt blant den kontorske befolkningen. Dessuten skulle oldermennene stå for innkrevingen av avgifter som skulle bekoste driften av kontoret. En annen viktig oppgave var å representere de hanseatiske kjøpmennene i møte med byens myndigheter, samt kongens menn.⁹

En achtein, også kalt bisitter, var også en representant som var valgt ut blant forvaltere eller stueeiere. Opprinnelig var dette 18 utvalgte representanter, derav navnet, som fungerte som meddommere ved kjøpmannsretten. Til tross for at benevnelsen achtein forble det samme så lenge hanseatene hadde sitt virke på Bryggen, så ble antallet mindre og mindre ettersom de hanseatiske kjøpmennene på 16- og 1700-tallet ble færre og færre.¹⁰

1.3 Det hanseatiske forbundet og hansabyene

I populære framstillinger og i den alminnelige oppfatningen av Bergens rolle i hanseatiske historie, blir Bergen ofte omtalt som en «hansaby». I en faglig framstilling er dette likevel upresist, og det er nødvendig å presisere begrepet, eller sagt på en annen måte: Hvorfor var ikke Bergen en hansaby? For å forklare hva en hansaby var, er det greieste å begynne med, å definere Det hanseatiske forbund.

«Byrådene i de hanseatiske byene kalte etter avtale sammen utsendinger fra de ulike byene til felles møter der de diskuterte felles politiske eller militære tiltak for å sikre byenes interesser i fjernhandelen».¹¹ De byene det her er tale om er byer som hadde hanseatiske kjøpmenn som borgere, og der disse byene hadde sine representanter i byens byråd. Det

⁸ Ersland: *Det hanseatiske kontor*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-hanseatiske-kontor-det-tyske-kontor/> [17.01.17]

⁹ Ersland: *Oldermann*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/oldermann/> [20.02.17]

¹⁰ Ersland: *Achtein*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/achtein/> [20.02.17]

¹¹ Ersland: *Det hanseatiske kontor*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-hanseatiske-kontor-det-tyske-kontor/> [17.01.17]

hanseatiske forbundet hadde slike byer som medlemmer. Det var altså et forbund av byer som kunne sette i verk felles politiske tiltak for å styrke sine borgeres interesser i handelen, mellom byer, riker og stater, det vi i dag kaller utenrikshandel.

Felles politikk for byene i forbundet ble utformet i avtalte møter mellom utsendinger fra byene. Disse møtene kalte man *Hansetag*, det vil si et møte (Tagung). Den fellespolitikken som de ulike byene ble enige om, dannet grunnlaget for begrepet Hansaforbundet. På disse hansadagene kunne man dessuten ta opp saker eller tvister mellom byer og deres kjøpmenn, og få dem drøftet. Og dersom en rettssak ved en av byenes domstoler ikke var avgjort, kunne også disse tas opp her.

Et moment som er av betydning når en skal forstå hvordan forbundet fungerte, er at Det hanseatiske forbundet var et særdeles løst sammensatt fenomen, og forbundets politikk ble utformet for å komme i møte mer akutte politiske situasjoner og behov, enn uttrykk for overordnede langsiktige mål eller strategiske overlegninger. For å illustrere dette kan det blant annet nevnes at hansadagene hverken hadde faste representanter, møtetidspunkt, møtested eller et byråkrati. Vedtakene som ble fattet på hansadagene var heller ikke bindende for medlemsbyene. De var mer et valg for hvert enkelt byråd ut fra hva handelsborgerne i den enkelte byen så seg tjent med. Referatene fra hansadagenes forhandlinger og vedtak ble gjort kjent for hansabyene, og er i dag stort sett bevart og publisert i kildeserien Hanserecessen.¹²

Bergen var ikke medlem i dette relativt løst sammensatte forbundet. Byrådet i Bergen hadde ingen hanseatiske kjøpmenn representert i byrådsforsamlingen. Det bergenske byråds medlemmer var også den norske kongens undersåtter.

Bergen hadde tidlig fått en fast tysk hanseatisk bosetning som utover 1200-tallet, gjorde seg gjeldende i utenrikshandelen fra Bergen.¹³ De tyske hanseatene var avhengig av privilegier fra den norske kongen for å kunne handle i Bergen og Norge. Fra 1300 og utover går utviklingen i en retning der hanseatene i Bergen mer og mer tok over eller revitaliserte og utvidet den eksisterende utenrikshandelen.

¹² Ersland: Det hanseatiske forbundet: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-hanseatiske-forbundet/> [20.02.17]

¹³ Helle, K. *Bergen Bys Historie – Kongssete og kjøpstad til 1536*, s. 472

Fra et faghistorisk perspektiv kan det altså argumenteres med at i kombinasjon med at Bergen var underlagt den norske kongens styring, og byrådet i Bergen ikke hadde medlemmer som var tyske, det vil i hovedsak si undersåtter i Det tysk-romerske keiserriket, er de mest forklarende momentene til hvorfor Bergen ikke var noen hansaby. Nå fantes det også hansabyer som ikke lå innenfor territoriet til Det tysk-romerske riket. Det mest kjente eksempelet er Viby på Gotland, som også blir regnet som en by som var avgjørende for utviklingen av den hanseatiske handelen fra siste del av 1100-tallet og utover. Først i Østersjøområdet og siden utvidet mot Skandinavia, England og de sørøstlige kystområdene langs Nordsjøen.

1.4 Kjøpmannsstuen og schøtstuer

De siste begrepene som med fordel bør defineres, for ikke å skape forvirring, er de ulike typene stuer som finnes på Bryggen. Foruten handelsstuene som jeg allerede har tatt for meg, fantes det to andre typer stuer – Kjøpmannsstuen og schøtstuer.

Kjøpmannsstuen var Det hanseatiske kontorets administrasjonshus, og fungerte til flere ulike formål. Kontorets sekretær bodde her mens han hadde sin stilling i Bergen. I

Kjøpmannsstuen fant man Kontorets egen domstol, kalt *Handelsgericht*. I handelsretten ble det avsagt dommer i tvister internt blant de hanseatiske kjøpmennene. I tillegg oppbevarte man Kontorets arkiv her, som mellom annet inneholdt protokoller, brev og kopibøker, samt lister over kjøpmennene på Bryggen og deres undersåtter.¹⁴

«Tomten til Kjøpmannsstuen hadde kontorets oldermenn leid av det bergenske byrådet i siste del av 1430-årene. Avtalen ble fornyet og bygningen gjenreist etter brannene som ødela Bryggen i 1476 og 1702» skriver Ersland.¹⁵

En schøtstue, eller ei *skytningsstove*, var et felles samlingsrom som husholdningene i bryggegårdene kunne komme sammen for å spise, drikke og varme seg i de kalde vintermånedene. Også folk utenfra kunne komme hit å få bevertning mot betaling. Man kan

¹⁴ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 9

¹⁵ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 8

altså si at en schøtstue var et alminnelig oppholdsrom.¹⁶ Men det var også et viktig rom for fellesskapet, både for opplæring av nye Jungen, og for saker som gjaldt administrasjonen i gården. Gårdene hadde sine egne reglementer, gårdslover (Gartenrechts), som regulerte livet blant beboerne.¹⁷

Når det gjelder Kjøpmannsstuen og Schøtstuene brukes begrepet stue bare i betydningen *bygning*. Fra 1500-tallet og utover, ble Kjøpmannsstuen omtalt som Das Kaufmannshaus.

1.5 Tematisk og tidsmessig avgrensning

Slik innledningen indikerer, vil jeg tematisk avgrense prosjektet mitt til handelsstuene på Bryggen. Med det mener jeg altså at det er de eiendommene som kjøpmennene på Bryggen omtalte som stuer, og som utgjorde grunnenheten i den hanseatiske handelen i Bergen. Der jeg bruker begrepet stue vil dermed være forbeholdt handelsstuene.

Det kan virke som om handelsstuene som et eget fenomen ikke har hatt stor betydning. Flere sentrale forskere, nevner begrepet (handels-)stue i sine verk uten å problematisere det i større omfang. Et annet moment som er verdt å trekke frem, er spørsmålet om kontinuitet. Jeg har valgt hovedsakelig å fokusere på tiden mens Det tyske kontoret eksisterte. Så kan man da spørre seg; når ble oppstod de hanseatiske stuene? Og når ble den siste hanseatiske stuen avviklet?

Knut Helle mener at etableringen av Kontoret ikke kan ha skjedd senere enn 1365. Han begrunner denne påstanden ved å henvise til et dokument fra dette året, som er det eldste dokumentet som nevner oldermenn i sammenheng med hanseatiske kjøpmenn i Bergen.¹⁸

Det er også verdt å trekke frem at det ikke er urimelig at enkelte har tolket stedfestelsen av de hanseatiske privilegiene i 1343 som en bekreftelse på en gryende kontororganisasjon.¹⁹ Lignende tolkninger har man sett at det har blitt gjort av Kong Magnus' klage på

¹⁶ Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s. 219

¹⁷ Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s. 738

¹⁸ NGL 2. Rekke, Bind I, nr. 341-342

¹⁹ Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s. 731-732

gildelignende tendenser blant hanseatene i 1352²⁰, samt et dokument fra 1358²¹ som indikerer «[...] at det dels fins, fins ikke tyske oldermenn i havner i England, Skottland og Norge».²²

I følge Ersland har det i løpet av Bergens nesten 500 år lange tradisjon for historieskriving blitt foreslått flere tidspunkter for når Kontoret ble etablert. De tidligste historieskriverne, Absalon Pedersson, Hildebrand Meyer, samt forfatteren av Bergen Fundas later til å mene at Kontoret ikke oppstod før nærmere midten av 1400-tallet, da Kong Erik av Pommern sluttet fred med det Hanseatiske forbundet og Bergensborgerne på Bryggen hadde pådratt seg så stor gjeld at de tyske kjøpmennene tok over husene deres. Selv om det er relativt store sprik i mellom forslagene til når Kontoret ble stiftet, så er det fortsatt mulig å se en logikk i det hele. Om man ser til Yngvar Nielsens historieverk *Bergen fra de ældste tider indtil nutiden fra 1877*, hvor teoriene om etableringstidspunktet på sett og vis ble forenet.²³

«Nielsen så på året 1435 som et skille i Kontorets historie, og tolket det slik at Kontoret ble fornyet og styrket. Han forente dermed en eldre oppfatning av at Kontoret ble stiftet omtrent på denne tiden med en historiefaglig dokumentasjon for at det skjedde alt på 1300-tallet.»²⁴

Erslands tolkning er at det eksisterte et fellesskap av hanseatiske kjøpmenn før hanseatene forlot byen i 1427, slik Helle blant andre har beskrevet at det oppstod senest fra 1360-årene, men at dette ble nyorganisert etter at de tyske kjøpmennene returnerte i 1432. Det var i de følgende årene at organiseringen av Kjøpmannsstuen, slik man for ettertiden har sett for seg at den var, startet, samt at stillinger som sekretær og achteiner (bisittere) ble opprettet.²⁵ Når det gjelder de hanseatiske stuene, vil jeg hevde at det ikke nødvendigvis er et sammenfall mellom at disse oppstod som et ledd i den hanseatiske handelen i Bergen, og at hanseatene organiserte seg i et fastere fellesskap, de vi etter hvert kjenner som Det

²⁰ Bugge, *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid*, s. 191-192, Bruns, *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*, s. VII, Schreiner, *Hanseatene og Norges nedgang*, s. 69

²¹ NgL 2. Rekke, Bind I, nr. 338

²² Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s. 732

²³ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 26

²⁴ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 26

²⁵ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 26

hanseatiske kontoret. Jeg har valgt å se til kildene og i forhold til når stuene dukker opp i kildematerialet. Jeg vil derfor definere tidsrammen for midt prosjekt innenfor tidspunktet for når de første tyske kjøpmennene dukker opp i Bergen omkring 1250 og til Kontoret ble avviklet i 1760-årene. I følge Ersland ble den siste hanseatiske stuen drevet av Christian Joachim Mohn. I 1765 gjennomførte han auksjon over Det tyske kontors eiendeler på Kjøpmannsstuen, og senere tok også Mohn borgerskap i Bergen.²⁶ Til tross for at jeg favner om et såpass stort tidsrom som 450 år, så mener jeg å tematisk ha snevret meg såpass inn at det hverken vil bli for generelt eller omfattende.

En viktig ting som må presiseres: grunnen til at Kontoret gikk i oppløsning var at flere og flere av de hanseatiske stueeierne tok borgerskap i Bergen. Det førte til at de, som egenhandlere, ble stående utenfor Det hanseatiske kontoret. Egenhandlerne videreførte stuesystemet og opprettet Det nordiske eller norske kontor i 1754.²⁷

1.6 Problemstilling

Dette masterprosjektet har hatt som mål å belyse handelsstuenes kontinuitet på Bryggen. Når oppstod de, og endret de seg over tid? Fantes det et stuesystem på Bryggen før hanseatene etablerte seg i Bergen?

Til tross for at overskriften på oppgaven sier 1300 til 1750, lar jeg problemstillingen strekkes litt i begge ender på grunn av enkeltdokumenter som faller litt utenfor tidsavgrensningen.

1.7 Forskningsstatus

På bakgrunn av forundersøkelser jeg har foretatt med hensyn til forskningen på fenomenet stue, så ser det ikke ut til at det har blitt viet mye tid til stuene. Det later til at det som sies i forskningslitteraturen om handelen som foregikk på Bryggen, i stor grad dreier seg om hvilke varer som ble utvekslet, samt uoverensstemmelser mellom handelspartene. Stuenes organisatoriske oppbygning og funksjon over tid har altså ikke tidligere blitt nevneverdig prioritert. Noen forskere har likevel arbeidet med stuesystemet, og jeg presenterer disse i det følgende.

²⁶ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*. s, 11 og 86

²⁷ Ersland: Det nordiske kontor: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-norske-kontor/> [07.05.18]

1.7.1 Christian Koren-Wiberg

En sentral person i forhold til forskningen på Bryggen og hanseatenes virke der, er tidligere direktør ved Det hanseatiske Museum, forfatter, arkeolog og kulturhistoriker Christian Koren-Wiberg. Han er tidvis noe utydelig i måten han beskriver stueene som handelsenheter, og gir oss ingen eksplisitt definisjon av hva en stue var, til tross for at han bruker stuebegrepet ved enkelte anledninger. Det er likevel ingen umulighet å trekke ut informasjon om stueene som handelsenheter fra hans arbeider. I jubileumsskriftet for Det Hanseatiske Museum kan vi se en typologisering av handelsstuer; «[...] handelsstue, det vil si en enkel kjøbmans vaaningshus med tilhørende boder og lagere.»²⁸ Koren-Wiberg hevder det er en allmenn oppfatning at denne måten å drive handel på, ikke var noe som de tyske kjøpmennene brakte med seg da de opprettet Det hanseatiske kontoret på Bryggen:

«[...] med hensyn til kreditsystemet, varebyttet, kundebaandet, varernes lagring, kjøp- og salgstider, fiskens ydre gruppering i rundfisk og rotscher, sortering i de gamle og forholdsvis faa vareklasser og meget andet».²⁹

Koren-Wiberg ser ut til å mene at dette handelssystemet kan trekkes lenger tilbake i tid enn til de tyske kjøpmennenes etablering på Bryggen. Hans argumenter i forhold til dette, er at tyskerne ikke kom i hopetall i begynnelsen. De ankom såpass gradvis at det ville være unaturlig å kalle det et brudd der tyskerne trumfet gjennom sitt «nye» handelssystem. Dessuten skriver han at denne handelsformen «[...] var den eneste form som lot sig forene med datidens bytte- og kredithandel».³⁰ Dette skriver han på bakgrunn av datidens mangel på banker og regelmessige fraktforbindelser. Skriftlig korrespondanse var upålitelig og kunne ta lang tid, så kommunikasjon knyttet til hvorvidt fisket gikk bra eller ikke, var problematisk. Derfor hevder Koren-Wiberg at;

²⁸ Koren-Wiberg, *Det Hanseatiske Museum i 50 aar: festskrift i anledning av museets 50 aars jubilæum 26. juni 1872 – 26. juni 1922*: <http://www.nb.no/nbsok/nb/2437ec2fe08ab8f801f93b0435304656?index=17> [21.02.17]

²⁹ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 51

³⁰ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s.77

«[...] det maa derfor ha været et gode, at de nordlandske fiskere hadde et bestemt handelshus, hvortil de kunde henvende sig, naar de trængte varer og kontante laan, som var rentefrie».³¹

Til tross for at han tar forbehold om manglende forskning på den kontorske handelsformen, mente han å kunne hevde at handelsformen som var knyttet til nordlandshandelen «[...] maa være oprindelig og følgelig norsk».³²

Denne handelsformen har altså, angivelig oppstått i før-hanseatisk tid, og senere blitt overtatt av «[...] tyskerne gradvis efterhvert som disse gjennom flere hundrede aar blev eiere av handelsstuer paa Bryggen».³³

I forhold til hvorvidt det var noen endringer i måten å drive handel på, skriver han at den formen som «[...] nordlandshandelen hadde i hansatiden, forblev i det store og det hele uforandret helt frem til nutiden».³⁴ Det ser altså ut til at Koren-Wiberg hevder at handelen var preget av kontinuitet og minimale endringer i løpet av de omtrent 400 årene hanseatene drev handel ved Kontoret i Bergen.

Koren-Wibergs omtale av stuene gir inntrykk av at en stue, mer eller mindre, kun favner de fysiske og håndfaste bygningene. Handelsformen de bedrev omtaler Koren-Wiberg svært sjelden i sammenheng med betegnelsen *stue*. Altså at en stue, så å si, utelukkende er snakk om de rent fysiske bygningene, noe som kan virke noe spesielt. Ved ett eneste tilfelle har jeg funnet noe som kan motsi den påstanden; «Som firmategn førte alltid handelsstuerne et 'bumærke'».³⁵ Man kan derfor ikke helt slå fast hvorvidt Koren-Wiberg mener en stue er et begrep med mer innhold enn bare de rent fysiske trekkene, eller om handelsfirmaene som det mer abstrakte, også går inn under stuebegrepet. Uavhengig av hva han faktisk mente en stue var, så finner jeg han ukonsekvent og utydelig i sin avklaring av begrepet.

³¹ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s.78

³² Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 51

³³ Koren Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 65

³⁴ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 50-51

³⁵ Koren-Wiberg, *Det Tyske Kontor i Bergen*, s. 27

1.7.2 Knut Helle

En annen som har et betydelig kjennskap til hanseatenes etablering på Bryggen, er historikeren Knut Helle. I sitt bidrag til «Bergen Bys Historie» fra 1982, tar han for seg tidsrommet fra byens tidligste tider og frem til reformasjonen i 1536. I motsetning til Koren-Wiberg, har Helle valgt å problematisere og definere stuebegrepet. Han skriver at;

«Det var de viktigste oppholdsrommene i gårdene som ble kalt stover. Men dette var et flertydig ord. Da som senere kunne det også stå for en hel bygning med flere rom. Utover i senmiddelalderen fikk dessuten stove i Bergen den spesielle betydningen handelsstue – et eget firma med tilhørende bygninger og rom i en gård.»³⁶

I likhet med Ersland, trekker Helle linjen mellom stue og firma. Han skriver at; «En handelsstue på Bryggen i senmiddelalderen rådde over kapital i form av varer, hus til forretningsdriften og – ikke minst – utestående fordringer.»³⁷ Med ordet fordring mener trolig Helle kreditt, altså at en handelsstue rådet over utestående kreditt fra sine leverandører, da hovedsakelig i form av tørrfisk. Han forklarer også denne handelen på kreditt ved å skrive at:

«I og med at det i stigende grad ble slik at nordfarere og andre leverandører av norrøne varer ikke betalte kontant for de varene de mottok fra hanseatene, men ble utrustet på forskudd mot forpliktelse til å levere fisk og annet senere, dannet det seg omkring hver stue i Bergen en krets av kjøpsfeller eller *kopnoten* som var bundet til stuen gjennom et bestemt gjeldsforhold.»

Et viktig moment som også bør nevnes, er at Helle skriver at leverandørene av varer ikke kunne handle med andre kjøpmenn før den utestående gjelden var nedbetalt.

I forhold til måten hanseatene organiserte handelen på, hevder han at det var snakk om mer enn én bestemt måte det foregikk på. Han trekker frem et knippe eksempler på de vanligste måtene å organisere handelen på. Ettersom han har hentet bakgrunn for denne påstanden hos Friedrich Bruns, som jeg skal gå nærmere inn på etter hvert, så velger jeg å ikke gå noe nærmere inn på det her.

³⁶ Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s.218

³⁷ Helle, *Bergen Bys Historie, Bind I, Kongssete og Kjøpstad til 1536*, s. 738

1.7.3 Friedrich Bruns

En som har vært en stor inspirasjonskilde for både Koren-Wibergs og Knut Helles arbeider, var historikeren Friedrich Bruns, som arbeidet ved arkivet i Lübeck. Hans studier av Bergenfarerne førte til verket «Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik», som han gav ut i 1900. Dette verket består av to deler – i den første delen tar han for seg ulike sider ved Bergenfarernes virke og forbindelse til Bergen.

Så vidt jeg kan se tar ikke Bruns for seg stuen i den forstand at det var noen form for etablert stuesystem på Bryggen i førhanseatisk tid, men har heller sitt fokus på handelsformen(e), hvor de oppstod og hvordan de utviklet seg.

For å forstå bergenfarernes handelssystemer, velger Bruns å trekke linjene helt tilbake til de første kildene som påviser at det foregikk en bevisst organisering innen handel i de nedertyske områdene. Han hevder at denne handelsorganiseringen med en kapitalinnskyter og en kapitalforvalter kan spores tilbake til rundt år 1165.³⁸ Ved å se til *Soester Recht*, som inngår i Hansischen Urkundebuch's første bind, finner vi en byrett fra småbyen Medebach, som omtaler slike handelsforhold. Her ser Bruns ut til å hevde at man kan ane en viss påvirkning på Lübeck og handelen der, særlig i årene 1311-1360. I disse årene dukker angivelig det latinske begrepet *societas*, som her betyr handelsforbindelse eller kompaniskap, opp i lybske kilder. Dette underbygger han ved å vise til professor i rettsvitenskap, Paul Rehme's artikkel i bind 42 av tidsskriftet *Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht*, «Die Lübecker Handelsgesellschaften in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts» fra 1894. Rehme hevder her at i mange av de eldste dokumentene i *Niederstadtbuch* forekommer begrepet *societas*, som senere omtales som *sendeve*. Denne artikkelen vil jeg komme tilbake til senere, i min drøfting av stuenes opphav.

Bruns refererer til eksempler fra *Lübeckisches Urkundenbuch* (bind I, s. 709) og *Hansisches Urkundenbuch* (bind III, nr. 69 og 593) for å legitimere *sendeve*-begrepet.³⁹

Når Bruns i «Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik» argumenterer for at handelsorganiseringen ble mer kompleks utover i andre halvdel av 1400-tallet, viser han til tre ulike dokumenter i *Niederstadtbuch*, som inneholder eiendomstransaksjoner. Dokument nummer 51, 24 og 40 illustrerer ulike uttrykk som på denne tiden ble brukt for å betegne de

³⁸ Bruns, *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*, s. CII

³⁹ Bruns, *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*, s. CII

ulike måtene å drive et handelsfirma. I følge Bruns kan vi ut i fra dokument nummer 40, også se at begrepet *wedderlegginge* også kan innebære «Rückerstattung»⁴⁰, altså tilbakebetaling eller lik fordeling av tap og omsetning ved oppløst handelssamarbeid.

Den andre delen, som utgjør omtrent tre firedeler av sideantallet, er en samling av ulike kilder som kan fortelle oss om ulike sider av handelen og livet i både Bergen og Lübeck. Største delen av kildene er enten testamenter, dokumenter fra Niederstadtbuch eller krøniker – historiske og kronologiske beretninger.

1.8 Kilder

For å kunne danne seg et bilde av hvordan en stue fungerte og eventuelt utviklet seg i løpet av de omtrent 400 årene med hanseatisk tilstedeværelse på Bryggen, og hvorvidt det fantes tilsvarende stuer tidligere, er det nødvendig å se til tidligere forsknings kildegrunnlag.

Christian Koren-Wiberg er noe utradisjonell og lite konsekvent i sitt referansearbeid, noe som fører til utfordringer knyttet til hans etterprøvbarhet. Det lar seg vanskelig gjøre å finne frem til konkrete dokumenter han viser til, men han har oppgitt hvilke arkiver og kildesamlinger han har benyttet seg av i sitt arbeid. Sentrale kildesamlinger som han har benyttet seg av i sin behandling av stuen er *Diplomatarium Norvegicum*, Friedrich Bruns' «Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik», samt dokumenter hentet fra Bergenfarerarkivet i Archiv der Hansestadt Lübeck.

Knut Helle på sin side er vesentlig mer oversiktlig og konsekvent i sine kilde- og litteraturhenvisninger. Dette gjør det lettere å etterprøve hans arbeid. Han har vist til Norges gamle Love, og i likhet med Koren-Wiberg benyttet seg av DN og «Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik». Bergenfarerarkivet i Lübeck har han bare hatt en begrenset og indirekte tilgang til, i form av trykte dokumentsamlinger. Årsaken til at Helle hadde begrenset tilgang på primærkilder – utover det som fantes i dokumentsamlinger, vil jeg komme nærmere inn på under punkt 1.8.2.

Friedrich Bruns har hentet mye av sitt kildemateriale fra kildesamlingene *Hanserecesse*(HR), *Hansisches Urkundenbuch*(HUB), *Lübeckisches Urkundenbuch* (LUB) og *Niederstadtbuch*

⁴⁰ Bruns, *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*, s. CII

(NStB). Noe har han også hentet fra NgL og DN. I likhet med Koren-Wiberg, har også Bruns hatt tilgang til arkivet etter Bergenfarerne.

1.8.1 Trykte kilder

En av de største kildesamlingene vi har fra norsk middelalder finner vi i Diplomatarium Norvegicum. Her finnes kildemateriale, i form av omtrent 20 000 diplomer fordelt på 23 bind, som spenner over et tidsrom helt fra de eldste tider og frem til omtrent år 1570. Dokumentene er i all hovedsak skrevet på gammelnorsk, mellomnorsk, mellomdansk, middelnedertysk eller latin. Prosjektet med å få transkribert og samlet middelalderdiplomene mellom permer startet i 1847 ved riksarkivar Christian Lange og filolog Carl Richard Unger. Diplommaterialet inneholder blant annet kongebrev med ulike politiske og administrativt anliggende innhold, samt vitnebrev vedrørende økonomiske transaksjoner eller rettsutøvelse. Også kildemateriale med utenlandsk opphav, som omhandler Norge, har fått plass i diplomatariet. Typisk for majoriteten av disse dokumentene er at de i størst grad er av handelsmessig karakter. Engelske tollregnskaper og kanselliruller, samt dokumenter med «hanseatisk materiale».⁴¹

Norges gamle Love er en kildeskriftsamling av stor historisk betydning for å kunne forstå Norge i middelalderen. Verket inneholder en mengde norske lovtekster fra de eldste tider og frem til 1536. I likhet med DN er dette dokumenter som er ført inn på originalspråket. Man kan si at NgL er et todelt verk, så vel som et verk i ni ulike bind. Denne serien med kilder består av to «rekker».

Den første rekken består av fem bind og inneholder kildemateriale trykt i fraktur, fra de eldste tider og frem til 1387. Noe av det man kan finne her, er forordninger, retterbøter, kristenrettene, samt Magnus Lagabøtes Landslov og Bylov. Disse fem bindene ble utgitt i en periode over nesten femti år (1846-1895) og ble utarbeidet og utgitt av historikerne Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm, samt Ebbe Hertzberg.

I den andre rekken finner vi fire bind som inneholder lovtekster fra tiden mellom år 1380 og år 1536. Også her kan man finne gjengivelser av retterbøter og forordninger. I tillegg finner vi mellom annet kongelige brev, vitnebrev, instruksjer, pavelige brev, samt privilegier og

⁴¹ Helle, K. Bergen bys Historie. s. 694-695

vedtekter for hanseatiske kjøpmenn. I tillegg til at tekstene er trykt på originalspråket, får vi en kort gjengivelse av innholdet på et mer moderne norsk språk, for å raskere kunne avgjøre hva dokumentene omhandler.

Hanserecense er en annen kildeserie av stor betydning for å kunne danne seg et bilde av hvordan hanseatenes handel foregikk. Forhandlinger og vedtak som ble fattet under hansadagene (1356-1669) og som ble nedskrevet, har i senere tid blitt transkribert og utgitt som et 24-bindsverk på originalspråket, men med tyske kommentarer i tillegg. Dette arbeidet ble gjennomført i årene 1870 til 1913, av historikerne Karl Koppmann, Goswin von der Ropp og Dietrich Schäfer.

Hansisches Urkundenbuch er en samling dokumenter, med innhold vedrørende hanseatisk handel og virke. Det eldste dokumentet er datert allerede år 975, altså før hansaforbundet oppstod, mens de yngste dokumentene er datert rundt år 1500. At man har valgt å innlemme dokumenter fra før-hanseatisk tid, kan muligens forklares ut i fra dokumentenes innhold. I det eldste dokumentet, fra år 975, kan man lese at handelsmenn fra Magdeburg, fra keiserlig hold gis rett på beskyttelse og fritak fra skatteytelser i gitte områder, med enkelte unntak.⁴² Dette er noe som kan gjenkjennes senere blant handlende hansabyer. Disse dokumentene ble samlet inn på 1800- og 1900-tallet, deretter sortert og transkribert, og til slutt utgitt i årene mellom 1876 og 1939 fordelt på 11 bind. Dette omfangsrike verket ble utarbeidet i regi av *Vereins für hansische Geschichte* – foreningen for hanseatisk historie. Dokumentene er gjengitt på originalspråkene, med andre ord hovedsakelig på latin og tidlige former av det tyske språket, og er mellom annet tilgjengelig i faksimileformat på hjemmesiden til foreningen.⁴³

Som i dag, var det også i middelalderen viktig å ha oversikt over hvem som eide byens eiendommer (også eiendommene utenfor byene for den saks skyld). I Lübeck hadde man et slikt eiendomsregister, kalt *Oberstadtbuch*. Som et slags motstykke til dette registeret, hadde man også en oversikt over transaksjoner, gjeld og overdragelser av eiendom som ble foretatt mellom byens borgere. Dette registeret ble kalt *Niederstadtbuch*. Selv om dette var et register for de lybske borgerne, er det svært relevant i forhold til å kunne si noe om

⁴² Höhlbaum, Konstantin, *Hansisches Urkundenbuch. Band 1: 975-1300*. (1876). s.1 Tilgjengelig via; <http://www.hansischergeschichtsverein.de/download/hub1.pdf> [15.08.17]

⁴³ <http://www.hansischergeschichtsverein.de/index.htm> [16.08.17]

eieforholdene på Bryggen i Bergen. Grunnen til dette er, som jeg har vært innom tidligere, at eierne av stuen på Bryggen i majoriteten av tilfellene ikke tok borgerskap i Bergen, men forble borgere i hjembyen. Og de som ikke forble borgere i hjembyen, innbefattes heller ikke i dette registeret. Når en stueeier døde eller solgte stuen sin var det altså et overdragelsesforhold som var et anliggende forhold for hans oppgjør med hensyn til gjeldsoppgjør og arv.

Når det gjelder eiendomsforhold på Bryggen i middelalderen og fram til 1599 har jeg benyttet Erslands vedlegg til avhandlingen *Kven eigde byen* (1994, revidert og publisert i 2011). Her er alle eiendomsdokumenter, hva slags eiendommer og transaksjoner de omfatter, og med kildeanvisning, listet opp.⁴⁴

Av det kildematerialet som går inn under kategorien 'trykte kilder', ønsker jeg å benytte *Diplomatarium Norvegicum* når jeg skal forsøke å belyse både den norske husholdningsstrukturen, samt norske eiendomsforhold på Bryggen i høy- og senmiddelalderen. Denne undersøkelsen gjøres som et ledd i undersøkelsen om stuens opphav var av norsk tradisjon eller ikke.

I en tilsvarende undersøkelse for tyske forhold i samme tidsrom vil jeg i all hovedsak benytte meg av de transkriberte testamentene i Bruns' *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*. Jeg vil også i denne sammenhengen trekke inn Soester Recht, som er trykt i *Hansisches Urkundebuch*, med hensikt å belyse muligheten for at hanseatenes måte å drive handel på kan ha røtter i en tysk rettslig tradisjon.

Norges gamle Lover, som i stor grad vil bli benyttet i form av Magnus Lagabøtes Bylov, for å se hvilke lover som gjaldt i senmiddelalderen, som folk skulle rette seg etter. Riktignok gir lovene i noen tilfeller unøyaktige bilder av virkeligheten. Da tenker jeg på forholdet mellom teori og praksis. Men dersom de settes i sammenheng med andre skriftlige kilder, vil man antagelig få en viss pekepinn på faktiske forhold i datidens samfunn.

Noen av middelalderdokumentene som vil bli benyttet i mine undersøkelser er mulig å finne i andre av de kildesamlingene som er nevnt ovenfor. For eksempel kan et dokument som både handler om norske forhold og er relevant i hanseatiske forhold, være trykket både i DN og i HUB.

⁴⁴ Ersland: *Kven eigde byen*, s. 218 – 223.

1.8.2 Utrykte kilder

De utrykte kildene som er relevant for mitt arbeide, finner vi i den nord-tyske byen Lübeck sitt arkiv Archiv der Hansestadt Lübeck (AHL), *under Findbücher 9 – Archiv der Bergenfahrerkompanie zu Lübeck und des Hansischen Kontors zu Bergen in Norwegen von (1278) bzw. 1314 bis 1853*. Dette er altså arkivet etter de hanseatiske kjøpmennene fra Lübeck som handlet i Bergen, også kalt bergensfarere.

«Å holde orden i brev og protokoller var viktig, ikke minst når det dukket opp spørsmål om tidligere saker. Men i arkivet lå også lister over kjøpmennene som tilhørte under Kontoret og de folkene de hadde i tjeneste. Her var det protokoller over avgiftene kjøpmennene skulle betale, slik som skattene til den norske kongen, og her ble kopibøker for utgående brev og kasser med inngående korrespondanse oppbevart.»⁴⁵

Etter at Det tyske kontoret i Bergen ble oppløst i løpet av 1760-årene, ble arkivet sendt til Bergensfarerkompaniet i Lübeck. Frem til slutten av 1800-tallet skal dokumentene angivelig ha ligget mer eller mindre uberørt. At det bevarte kildematerialet fremstår såpass omfangsrikt som det gjør i dag, i form av 3058 arkivnumre fordelt på 32 hyllemeter, er slett ingen selvfølge. Riktignok er det færre dokumenter jo lenger bakover i tiden man leter, men med de historiske betingelsene dette arkivet har måttet tåle, er det likevel en rik kilde til informasjon. Med historiske betingelser mener jeg da de mange brannene på Bryggen, særlig i 1476 og 1702, samt den oppdelte og omflakkende tilværelsen bak «Jernteppet», før det i 1990-årene ble ført tilbake til Lübeck. Der ble det satt i gang et omfattende arbeid med å få ordnet og katalogisert arkivet.

I dag finner vi en oversikt over kildene samlet i en katalog der de enkelte kildene nummerert med tallkode, og sortert innunder 8 hovedtemaer ut i fra hvilken del av den hanseatiske handelsvirksomheten de hører inn under.

Det første hovedtemaet er kalt *Bergenfahrer in Lübeck*, og inneholder kilde vedrørende bergensfarerne fra Lübeck. Herunder er det en videre inndeling knyttet til formål og tema innad hovedtemaet. En stor del av innholdet her er blant annet protokoller knyttet til byens

⁴⁵ Ersland: *Det hanseatiske kontorets arkiv*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/det-hanseatiske-kontorets-arkiv/> [20.02.17]

(Lübeck) kollegieforsamling, samt regnskapsbøker, regninger, kvitteringer og oppgjør i forhold til skyld og arv. Dessuten finner man en mengde dokumenter knyttet til Lübecks forbindelser utenfor byen, gjennom en mengde brevkorrespondanser.

Det andre hovedtemaet i katalogen finner jeg særlig interessant, ettersom det er her kildene som omhandler *Kontor in Bergen* er oppført. I likhet med det første hovedtemaet finner vi også her dokumenter av økonomisk karakter – regninger, kvitteringer, handelsrettigheter og så videre. Den gir oss en mer eller mindre fullstendig oversikt over sekretærer, oldermenn og kjøpmenn i Bergen. Dessuten finnes det her flere eksempler på deres brevkorrespondanse til moderbyen. Kilder som gir et innblikk i forbindelsene som Kontoret i Bergen hadde til andre hanseatiske byer utenom Lübeck forekommer også, antagelig i form av brev.

At trebyen Bergen gjennom århundrer har blitt rammet av en rekke branner, har satt sitt preg på arkivkatalogen. Både med tanke på at det eksisterer en håndfull dokumenter knyttet til gjenreisning og brannpreventive tiltak, og ikke minst med tanke på at majoriteten av dagens eksisterende og primære kildegrunnlag ser ut til å dreie seg om tiden etter den store brannen i 1476.

Flere av undertemaene til de foregående hovedtemaene inneholder i tillegg kildemateriale av juridisk karakter. Med dette menes privilegier, vedtak, forordninger, kontrakter og forhandlingsprotokoller. Det er i disse kildene vi kan hente ut informasjon om det hanseatiske forbundets tidlige organisering innen handelsvirksomhet. Vi kan til en viss grad tolke oss frem til hvordan man, eksempelvis i Norge og Bergen, reagerte på disse tyske kjøpmennene som kom og ville etablere handelsfirmaer, med egen interesseorganisasjon og domstol. En naturlig reaksjon kunne for eksempel være å legge føringer i forhold til hvor utenlandske kjøpmenn kunne få lov til å handle, hvem de fikk handle med, om de skulle skattlegges og så videre. Denne typen kildemateriale kan altså si oss noe om hvordan samfunnet var den gang, og om menneskene som levde i det.

Hvis man tenker på saker som omhandler uoverensstemmelser ved Kontoret i Bergen, vil man sannsynligvis anta at partene i de fleste sakene ville være byens borgere på den ene siden, og de tyske kjøpmennene på den andre siden. Det forekom det også, men saker mellom kjøpmenn og byborgere som var av strafferettslig karakter, skulle legges frem for byretten. Og byretten hadde etter all sannsynlighet egne rettsprotokoller der

rettsforhandlingene ble nedtegnet. De fleste av tvistene i Bgf er altså dokumenter med innhold vedrørende dommer innad Kontoret.

En ting som kan være greit å ha kjennskap til, er at på den tiden Koren-Wiberg og Bruns hadde sitt virke, var Bergenfarerarkivet organisert på en annen måte enn det er i dag;

«Dette kolossale stof, som er fordelt paa Lübecks og Bremens arkiver, er selvsagt kun oversigtlig, naar det gjælder indbundne bøker. Forholdet er imidlertid, at hovedmassen ligger i store brevpakker, som er ordnet efter decennier med angivelse av hovedgruppen, f.eks. told, jurisdiktion o.s.v. Ofte bærer pakkerne kun udenpaaskriften 'Bergenfarer-Acta' samt vedføiet tidsrum, f.eks. 1710-1720, 1730-1740 o.s.v. Hvad hver dokumentpakke indeholder faar man altsaa først greie paa ved at gennemgaa hvert enkelt brevark i pakken blad for blad.»⁴⁶

Vi snakker altså her om en inndeling hovedsakelig basert på kronologi, og ikke tematikk. Særlig de kildematerialene som ikke er ført i bøker (innbundne), var krevende å orientere seg tematisk, ettersom man i mange tilfeller ikke visste hva disse «dokumentpakkene» inneholdt før man faktisk hadde åpnet dem.

I min undersøkelse av stuene i tidlig moderne tid vil jeg benytte meg av det kildematerialet jeg fant gjennom mitt studieopphold ved AHL i Lübeck.

For å danne meg et bilde av hvordan stuene fungerte i praksis, hvor mange stuer det var snakk om og hva som inngikk i begrepet stue i denne perioden, har jeg plukket ut følgende arkivnumre fra bergensfarerkompaniets arkiv som jeg vil se nærmere på;

- Bgf 507 - Vezeichnis der Bauern, Nordfahrer und Bürger des Hansekontors in Bergen z.Z. Christians IV. (1588-1648)
- Bgf 537 – Konzeptbuch für die vom Kontor in Bergen abgesandten Briefe (1697-1699)
- Bgf 538 – Konzeptbuch für die vom Kontor in Bergen abgesandten Briefe (1700-1703)
- Bgf 542 – Konzeptbuch für die vom Kontor in Bergen abgesandten Briefe (1708-1717)

⁴⁶ Koren-Wiberg, C. *Bergenfarer-Dokumenter i tyske Arkiver*. s. 6

- Bgf 747 - Einhornsgarden: Übergabe an Conrad Rosentreder, mit Inventar (1735)

1.9 Oppbygging av oppgaven

Nå har jeg innledningsvis presentert temaet for dette prosjektet, avklart en rekke begreper som dukker opp i både kilder og faglitteratur. Jeg har også gjort en redegjørelse for hvilke resultater det eksisterende forskningsfeltet har gjort, samt publisert opp gjennom årene. Samtidig har jeg kartlagt hvilke kilder som tidligere har blitt lagt til grunn i denne sammenheng. Disse kildene, sammen med et utvalg kilder jeg selv har funnet, danner grunnlaget for mine undersøkelser i kapittel 2 og 3.

I kapittel 2 ønsker jeg mellom annet å belyse stuenes innhold og antall i tidlig moderne tid. Først vil jeg gi en historiografisk redegjørelse av den hanseatiske handelens påvirkning, for å danne et bakteppe for de påfølgende delkapitlene.

Her vil funnene jeg gjorde ved AHL spille en sentral rolle. Jeg vil først gjøre en gjennomgang av de utvalgte dokumentenes innhold, for å danne meg et bilde av hvordan de hanseatiske stuene var, både i fysiske bygninger, gjeldssystem, samt i antall på 1600- og 1700-tallet.

Tallene jeg har kommet frem til med tanke på stuenes antall tidlig på 1700-tallet, vil jeg vurdere opp imot tilsvarende tall som finnes hos mellom annet Koren-Wiberg, for å se om det finnes samsvar mellom disse.

I kapittel 3 vil stuene i middelalderen bli behandlet. Ved hjelp av blant annet middelalderdiplomene i *Diplomatarium Norvegicum* og testamentene etter bergensfarerne⁴⁷, ønsker jeg å undersøke eiendomsforholdene på Bryggen i den såkalte «blandingstiden».⁴⁸ Jeg vil holde norske og hanseatiske eiendomsforhold adskilt, med den hensikt å kunne spore eventuelle likheter eller ulikheter. Spørsmålene jeg ønsker å få svar på, er mellom annet størrelsen på bygningsenhetene, forekommer tilfeller av gjeld, hva hørte til bygningene, og hvem var det som eide eller bodde der, med tanke på familiebaserte- versus mannsbaserte husholdninger.

⁴⁷ Bruns, s. 10 -

⁴⁸ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 42

Hva med stuenes opphav, kan det la seg spore? Jeg vil utfordre Koren-Wibergs påstand om at stuenes opprinnelse stammer fra norsk tradisjon, og at hanseatene videreførte den da de bosatte seg på Bryggen.

I min konklusjon i kapittel 4 trekker jeg frem problemstillingen for prosjektet, med hensikt å diskutere hvorvidt spørsmålene der har blitt besvart. Funnene i kapittel 2 og 3 vil dessuten danne grunnlaget for spørsmålet om hvorvidt eksisterende faglitteratur er moden for revidering eller ei.

2.0 Hvordan utviklet stuesystemet seg i den hanseatiske perioden i Bergen, fra middelalderen og frem til midten av 1700-tallet?

2.1 Den hanseatiske handelens påvirkning

Historiografisk sett har det vært knyttet stor uenighet i forhold til hvorvidt de tyske kjøpmennene kom til Bergen og overtok den norske utenrikshandelen fra norske kjøpmenn, eller om de først og fremst utvidet, effektiviserte og skapte større etterspørsel etter de norske varene, først og fremst tørrfisk fra Nord-Norge. Denne diskusjonen vil jeg ikke gå nærmere inn på i det foreliggende arbeidet. Derimot vil jeg gjøre greie for noen hovedtrekk i hanseatenes handel med Norge, og særlig i Bergen, slik den blir drøftet i sentrale oversiktsverker over norsk historie fra 1700-tallet og til i dag.

I flerbindsverket *Cappelens Norgeshistorie* fra siste del av 1970-årene, trekkes linjer tilbake til midten av 1200-tallet da tyske handelsfolk for alvor å etablere seg i Bergen.⁴⁹ Dette var en prosess som på mange måter skulle få betydning for norsk bosetning og økonomi. Jørn Sandnes (1926 – 2007) trekker frem at mange historikere, blant andre Johan Schreiner (1903 – 1967) har lekt med ideen om at tyskerne i Bergen, og andre norske byer for øvrig, var direkte ansvarlige for ødegårdene og avfolkningen i Norge i senmiddelalderen. Schreiner skal i alle fall ha hevdet at de var skyldig i «at ødetiden ble så langvarig,»⁵⁰ og at ødegårdene ikke ble gjenopptatt, slik en hadde ventet at det skulle gjøre.

Fra omtrent 1370 måtte folk i Østersjøområdet dekke en betydelig del av sitt smørbehov ved import fra Norge. Det kan se ut til å ha passet bra for Norge ettersom det på sett og vis ble opprettet et interessefellesskap, der nordmennene i retur fikk dekket store deler av sitt behov for korn. Dette skal ha ført til en omlegging i jordbruket, fra åkerbruk til fedrift. Dette systemet skal tyskerne, ifølge Schreiner, bevisst gått inn for å opprettholde, for da «[...] å hindre at norsk bondenæring vant tilbake mer normale tilstander.»⁵¹

Sandnes ser ikke ut til å gå helt god for Schreiners teori, men sier at man kan fastslå to ting, det ene er det faktum at smørprisene steg mer enn andre jordbruksvarer på denne tiden. Og det andre er at bøndene faktisk gikk i fra åkerdrift til fedrift på denne tiden. Videre hevder

⁴⁹ Imsen og Sandnes (1977), s. 157

⁵⁰ Imsen og Sandnes (1977), s.158

⁵¹ Imsen og Sandnes (1977), s. 158

han at det ikke er noe som tyder på at tyskernes oppkjøp av smør i Norge var hovedårsaken til dette. Dessuten er det lite trolig at bønder i hele landet, med ett slag, ble så bundet til handel og markedsøkonomi at det førte til en masseomlegging innen gårdsdrift og produksjon.⁵²

I forhold til ødegård-problematikken mener Sandnes det blir feil å beskyldde tyske handelsmenn for å fastlåse eller forverre tilstanden som oppstod i etterkant av svartedauden. At folk skal ha rømt fra bygda og inn til byene later ikke til å være sannsynlig. Ettersom handel- og byutviklingen ikke var kommet like langt her, slik den hadde gjort enkelte andre steder, mener han det ikke vil være noen plausibel forklaring at ødegårdene skyldtes at folk rømte til byene.⁵³

Det er likevel ett unntak med tanke på tysk handelsvirksomhets innvirkning på bosetningsutvikling i Nord-Norge og noen andre kystdistrikter. Her var det ikke smøret som var salgsvaren, men fisken.⁵⁴ Det finnes, ifølge Sandnes, få direkte opplysninger om den omleggingen av næringsliv og økonomi som skildres i forskningslitteraturen. Likevel mener han det er flere forhold som gjør at vi indirekte kan slutte oss til hovedtrekkene. Det ene er at, fra omtrent 1200-tallet og utover, vokste gårdshaugene – særlig i nord. Dette kan tyde på at brødkorntilførselen da var blitt så sikre at det ble mer eller mindre stopp i åkerbruk.⁵⁵ Det andre er at, som nevnt tidligere, den senmiddelalderske kirkekunsten, fra Lübeck og de andre nordtyske byene, vitner om et visst økonomisk overskudd her nord, og dessuten om forbindelseslinjen som via Bergen førte til Lübeck

Bestemmende for utviklingen innen handel var påvirkningen utenfra ifølge Halvard Bjørkviks fremstilling i bind fire av *Aschehougs Norgeshistorie* (1996). Denne påvirkningen gjaldt flere områder, men aller mest gjennom tyskernes dominans.⁵⁶ Her i Norge knyttet både by og land seg til ulike byer og handelsentre i Europa gjennom utenrikshandelen. Byene her til lands var gjerne første stopp og mottakere for handel og kulturimpulser utenfra. Slike impulser ser man gjerne i form av at møbler og bruksgjenstander med utenlandsk opphav, har fått innpass i norske embetsmiljøer og enkelte borgerfamilier. Dessuten har man sett at

⁵² Imsen og Sandnes (1977), s. 158

⁵³ Imsen og Sandnes (1977) s. 158-159

⁵⁴ Imsen og Sandnes (1977) s. 158

⁵⁵ Imsen og Sandnes (1977) s. 174

⁵⁶ Bjørkvik (1996) s. 88

disse impulsene har blitt videreformidlet fra byene og kystområdene, til innlandsområdene. Bjørkvik trekker frem et eksempel i form av møbler som har kommet til byen ifra utlandet, gjerne etter en til to generasjoner har fått innpass i bondestuer i Gudbrandsdalen.⁵⁷

I følge Bjørkvik kan hanseatenes dominans innen handel forklares ved «organisasjon og kapital.»⁵⁸ Tyskernes behov for fisk, sammenfalt greit med nordmennenes behov for brødkorn. Behovet for korn i Norge ble etter hvert større ettersom etterspørselen på fisk gikk opp, aller mest i områdene det ble produsert fisk. Hanseatene oppretter Kontoret i Bergen, hvor de organiserte sin handel med nordmennene fra. Hovedmålet var å få tak i fisken som kom nordfra. Mottaket ble organisert gjennom et kredittsystem der de enkelte stuene hadde en gruppe nordfarere som kjøpsfeller.⁵⁹ Flere historikere har oppgjennom tidene trukket frem dette systemet som et svært tyngende gjeldsforhold for fiskerbøndene i nord. Bjørkvik mener at denne negative tonen overfor hanseatene ikke er helt uberettiget, men at det hovedsakelig er på grunn av deres tidvis voldelige og urimelige framferd.⁶⁰

Forfatterne av *Norsk historie 700 – 1536* (1999) legger vekt på at den tyske innflytelsen gav særpreg til norsk handel i senmiddelalderen.⁶¹ Hanseatene hadde utelukkende som mål å sikre egne interesser innen den stadig mer lukrative tørrfiskhandelen. Dette dannet grunnlaget for økonomisk vekst i kystdistriktene. I førsteomgang ble Kontoret i Bergen opprettet, siden kom det til faktorier i Oslo og Tønsberg. Til tross for at nedgangstendensene til en viss grad ble motvirket av at det gikk oppover med handelsnæringen, følte en del norske kjøpmenn seg truet av hansaen. Deres frykt for å bli satt på sidelinjen skal ha ført til at de krevde å få være mellommenn i den store handelen, samt enerådende å ha ansvaret for detaljhandelen. Fiskerbøndene på sin side, skal derimot ha nytt godt av forbindelsen med tyskerne. De fikk fisken sin ut til et bredere marked, som igjen førte til sikrere avkastning, og tilbake fikk de sikre leveranser av korn.⁶²

Vi ser altså at *Norsk historie* legger frem en nyansert fremstilling av hanseatenes tilstedeværelse i Norge, ikke utelukkende ensidig og negativ, slik mange historikere før har

⁵⁷ Bjørkvik (1996), s. 88

⁵⁸ Bjørkvik (1996), s. 90

⁵⁹ Bjørkvik (1996), s. 90

⁶⁰ Bjørkvik (1996), s. 90

⁶¹ Moseng, Opsahl, Pettersen, Sandmo (2007), s. 311

⁶² Moseng, Opsahl, Pettersen, Sandmo (2007), s. 312

hevdet. De negative aspektene med tysk innflytelse, mener forfatterne av verket, er at den hindret fremveksten av et norsk byborgerskap, og dermed en svekkelse av Norges evne til å stå på egne ben. Dessuten ble deler av handelsoverskuddet dratt ut av landet.⁶³ På den positive siden ble det åpnet et større marked for norske varer, som sikret leveranser av nødvendige varer.

I følge verket Knut Orning i *Norvegr* (2011) henger Bergens økonomiske vekst tett sammen med Østersjøområdet og den nord-norske kyststripen. Hansaen var uten tvil en formidabel aktør i nordiske farvann, både økonomisk og i en viss grad politisk.⁶⁴ Varebytte mellom Norge og Østersjøområdet var på ingen måte et nytt fenomen i senmiddelalderen. Det som var forskjellen fra tidligere var at hansaen videreutviklet denne forbindelsen og tok østersjøhandelen til nye høyder. *Koggen* spilte her en viktig rolle, for i motsetning til eldre typer skip gav denne mulighet til å frakte større kvantum med varer, som effektiviserte handelen.⁶⁵

Helt i fra starten av oppstod det gnisninger mellom bergensere og hanseater i Bergen. At hansaen skulle unndras blant annet byloven, syntes ikke bergenske kjøpmenn noe om. Dessuten var det ikke bare i selve handelen at tyskerne var sysselsatt. De dominerte også innen mange av håndverkerfagene, eksempelvis skomakeryrket. Derfor var det viktig for kongemakten og de norske stormennene å forhindre total tysk kontroll over utenrikshandelen, samt og i det hele tatt få innpass i norsk innenrikshandel.⁶⁶

Til tross for flere opprør og sanksjoner fra norsk hold, kom man seg ikke unna det faktum at nordmennene var avhengige av tørrfiskhandel gjennom hansaen. Dette avhengighetsforholdet ble forsterket gjennom kredittvirksomhet. Kjøpmennene kunne skaffe de nordlandske selgerne kreditt på viktige varer som korn, tøy, jern og annet. Denne kredittvirksomheten ble praktisert gjennom forskuddsbetaling på neste års fiskeleveranse, som gav fiskerne en stabil inntekt og sikker leveranse av viktige varer. Det var ikke før ut på 1500-tallet at man fikk et eget norsk handelsborgerskap og kunne stille som seriøse

⁶³ Moseng, Opsahl, Pettersen, Sandmo (2007), s. 312

⁶⁴ Orning (2011), s. 215

⁶⁵ Orning (2011), s. 215

⁶⁶ Njåstad (2011), s. 16

utfordrere opp imot hansaens tilnærmede monopol på tørrfiskomsetning i Bergen. Den såkalte nordfarergjelden skulle vise seg å prege økonomien i lang tid etterpå.⁶⁷

Det ser ut til å være en gjennomgående enighet, i de fire ulike verkene, om at norsk økonomisk vekst hang tett sammen med hanseatenes tilstedeværelse i handelen.

2.2 Bryggen og stuene på 1600- og 1700-tallet

«Den 19. Mai 1702 brant Bryggen, eller den delen av byen som ble kalt Det tyske kontor i dagligtale ofte omtalt som Tyskebryggen. Og ikke bare Bryggen, men også Vågsbunnen og bebyggelsen utover Nordnes like til Nyallmenningen (Holbergsallmenningen) var et rykende område av forkullet treverk og mer eller mindre sammenrast murverk. Det skal ha vært den største brannkatastrofen som har rammet byen. Mellom 80 og 90 % av bebyggelsen var borte.»⁶⁸

Man skulle kanskje tro at det var dette som var årsaken til at Det tyske kontoret opphørte litt over 50 år senere, men det var det ikke. Allerede på 1500-tallet hadde Det tyske kontoret hatt sin storhetstid, og tendenser til nedgang kommer til syne i kildematerialet.

Med oppdagelsen av Amerika og sjøveien til India, samt forbedret skipsteknologi hos konkurrerende handelssammenslutninger, ble den Kontorske handelen utfordret og etter hvert hengende etter. «Nye verdener» førte til nye og eksotiske produkter, som utfordret mellom annet tørrfisken.

Det var ikke bare ytre faktorer som spilte inn på nedgangen, en indre stridighet mellom de hanseatiske byene og en stadig svakere moderby (Lübeck) førte til at forbundet mer eller mindre bare eksisterte i navnet etter den danske grevfeiden i 1536.⁶⁹ Den siste hansadagen ble avholdt i 1669, men ble ingen suksess da bare 9 byer var representert. Det skjedde aldri noen formell oppløsning av Hansaforbundet utover at det ikke ble organisert flere hansadager.⁷⁰

Tilbake i Bergen fikk byborgerne på samme tid, mer gunstige privilegier, som gjorde det mer fordelaktig å drive handel som borger av Bergen, enn borger av en hansaby. Hanseatenes

⁶⁷ Njåstad (2011), s. 16

⁶⁸ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 5

⁶⁹ Borgerkrigen om tronfølgen etter Frederik 1s død, i Danmark i 1534-36.

⁷⁰ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 38

privilegier var rett og slett utdaterte og lite fordelaktige, sammenlignet med byprivilegiene. At stadig flere av de tyske kjøpmennene tok borgerskap i Bergen, noe som ikke var forenlig med Kontorets lovverk og resulterte i at de ble stående utenfor Det kontorske fellesskapet, som såkalte egenhandlere.⁷¹

Det var altså flere faktorer over lengre tid, som bidro til at Det tyske kontoret etter hvert ble svekket og til slutt opphørte å eksistere. Mange av de tyske kjøpmennene reiste ikke tilbake til hjembyen, men tok borgerskap i Bergen, organiserte seg under Det Norske kontor/Det nordiske kontor, opprettet i 1754, og drev handelen videre.

Dessuten kan man se på stuenes antall og eiere hvordan nedgangen allerede var et faktum lenge før brannen i 1702. I *Hanseaterne og Bergen* tar Koren-Wiberg for seg nettopp denne utviklingen, og tydeliggjør ved å sette opp tabeller med informasjon om antall stuer i hver gård, hvilken hansaby de tilhørte, samt en egen kolonne med antall borgerstuer. Han har tatt for seg fire ulike årstall - 1668, 1701, 1703 og 1713.⁷² Hvorfor han har valgt akkurat disse årstallene kommer ikke tydelig frem, men med to ulike årstall før 1702-brannen, samt to årstall etter kan være en forklaring sett i sammenheng med hvilke tilgjengelige kilder han arbeidet ut i fra. Han oppgir i teksten at han har benyttet seg av Mariakirkens regnskapsbok for året 1668, oppbevart i arkivet i Lübeck. Han legger også til at tabellen for 1668 «[...] er basert på en anden beregning med hensyn til effektive og lukkede stuer», uten å nevne hvordan denne beregningen er utført.⁷³

2.3 Stuene før og etter brannen i 1702

Som nevnt tidligere, virker det som om Koren-Wiberg ikke er særlig opptatt av stuenes mer abstrakte funksjon når han beskriver en stueeiers samlede eiendom, det vil si stue eller *staven*, på Bryggen. Likevel er det han skriver om stuenes fysiske oppbygning viktig, som et ledd for å forstå fenomenet stue. I verket *Det Tyske Kontor i Bergen*, fra 1899 gir han oss en beskrivelse av hvilke rom og bygninger som utgjorde en stue på 1700-tallet. Det som kaltes våningshuset var etter regelen inndelt som følger:

⁷¹ Ersland. *Egenhandler*: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/egenhandler/> [07.05.18]

⁷² Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 181-192

⁷³ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s.182

«*Grundetagen. Pakboder og gaardskleve (Das Gadeskleff).*

Anden etage. Ytrestuen (de outer Staven), stuen (de Staven), indrestuen (de innen Staven), pakstuen (Buden) og svalgange (Vorsaaen).

Tredie etage. Husbondskleven (dat Husbundes Kleff), gesellkleven (dat Gesellen Kleff), drengkleven (dat Jungens Kleff), setstuer (Setstavens), pakboder og svalgange.

*Bandeloftet.»*⁷⁴

Videre ramser han opp tilhørende boder, tasker og kjellere, samt en andel i bryggegårdens schøtstue og ildhus. En stue hadde også gjerne et lite spiskammers, ofte plassert under schøtstuen, med plass til mat og det man trengte av gryter og kar. Også en liten hageflekk, med mulighet for å dyrke grønnsaker, lå til de fleste stuene.⁷⁵

Til en stue hørte også en vippebom, også kalt *Wuppen/Wippenbaum*, samt en kaiplass, det vil si del av bryggen mellom sjøfronten og sjøhuset. Eventuelt kunne man eie dette i fellesskap med flere stuer. På bryggene stod egne skur, og i mellom disse bryggene var der egne båthavner.⁷⁶

Hva med tiden før brannen i 1702, hvordan ble stuene beskrevet den gang? I Edvard Edwardsens *Bergensbeskrivelse* fra 1694 kan man muligens få en liten pekepinn, ettersom den er forfattet på den tiden jeg ønsker å undersøke.

«*Gaarderne en huer for sig ere for til med store Broer udbygte paa Wandet at legge oc rulle Gods paa, oc haffuer huer enckelde Gaard en Vippebom, men en dobbelt tvende, huor wed de deris Gods ophitze eller vipper i oc aff deris Skuder.»*

Hos Edwardsen kan man se at begrepene *societeter* og *stuer* omhandler og brukes om det samme fenomenet. Dette kommer frem i sammenheng med hans beskrivelse av Bryggen og bryggegårdenes morfologi;

Bryggegårdene «*[...] recke sig self op imod Øffregaden, oc ere lange store Træhuuse, som neden under hafuer Boer, at giemme deris Fisk oc anden slig ware udi ofuen til Somme med to eller 3 Loffter hø, huor de hafuer deris Stuer oc Sofvekammere, som de kalder Klæffver. Men øfuerst i Gaarden er Skiøtningsstuen oc Ildhuuset, som de tilfællis bruger med*

⁷⁴ Koren-Wiberg, *Det Tyske Kontor i Bergen*, s. 27

⁷⁵ Taske: «*[...] ènetages, af stænderværk opførte bygninger, der stod i forbindelse med boderne.*» Koren-Wiberg, *Det Tyske Kontor i Bergen*, s. 27

⁷⁶ Koren-Wiberg, *Det Tyske Kontor i Bergen*, s. 27

hin anden om Winteren, som en warm Jldstue, oc denne baade Vinter oc Sommer som et Steegerse. Der ere oc en deel Steenmuurede Kieldere bag i Gaardene oc siden Urtehaber. I disse Gaarder hafuer de i fordum Tid af Begyndelsen i det ringeste hafft 15 Societeter eller Stuer, efftersom Gaardene vaare store til, minder eller meer, det er: Værelser oc Huusholdninger, huor de holt Huus med hin anden, stod hin anden bi, arbeydede, aad oc drack med hin anden, som ellers i en anden Huusholdning.»⁷⁷

Siden Edvardsen beskriver forholdene på Bryggen slik de var da han skrev sin bergenshistorie, kan man betegne verket som samtidshistorisk. Samtidig er det muligens begrenset hvor mye han sier om sin egen samtid, da han tidvis kan virke noe tvetydig i sin beskrivelse av ulike fenomener på grunn av tidvis inkonsekvent bruk av tempus. Derfor kan det i noen tilfeller være vanskelig å forstå om han beskriver stuen bakover i tid, eller om han snakker om stuen i sin samtid.

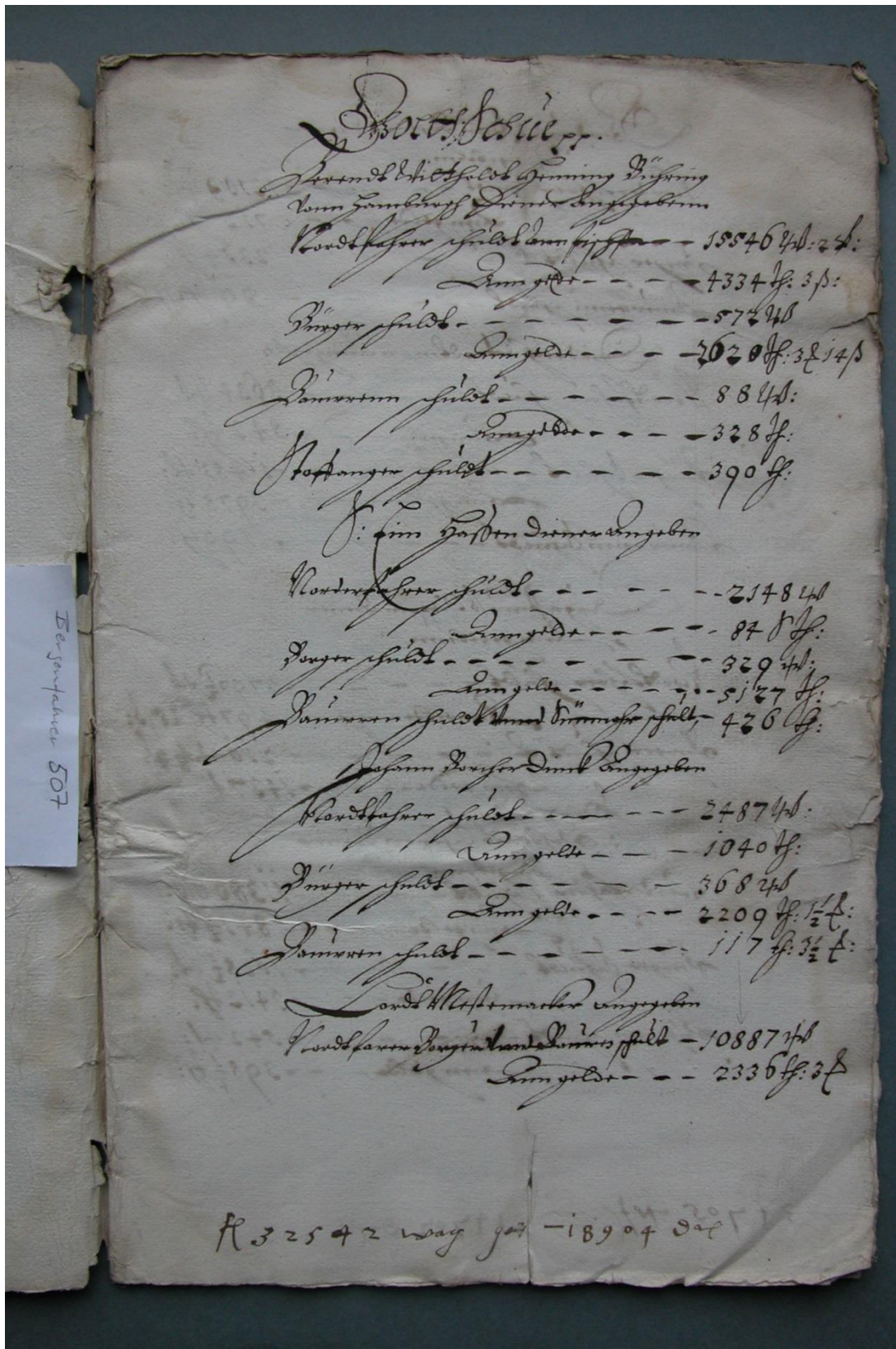
Hva forteller så dokumentene fra 1600- og 1700-tallet? Her vil jeg trekke frem funn i Archiv der Hansestadt Lübeck, i arkivet etter Bergenfarerкомпаниet. Jeg har plukket ut tre ulike dokumenter, fra henholdsvis (ca) 1625 og 1700⁷⁸ og 1735 for å avklare hva en stue var på denne tiden. Jeg ser da særlig etter informasjon om stuenes antall, utestående fordringer, samt informasjon om hva som kunne høre til en stue, i form av boder, andeler i fellesgoder etc.

2.3.1 Stuer og gjeld, ca. 1625

Under arkivnummer 507 finner man et dokument på 22 sider, inkludert forside og bakside. Tilstandsmessig er det meget skjørt, men etter alderen dømme, er fargen på blekket fortsatt meget tydelig. På fremsiden får man en kort innholdsfortegnelse, før man på sidene som følger, får oppramset samtlige stuer med hanseatiske beboere, fra Gullskoen i nord til Rotmangården i sør, og deres utestående gjeld. Hensikten med dette dokumentet er å gi en oversikt over de ulike stuenes utestående gjeld fra både fra fiskeleverandørene fra Nordnorge, bønder og borgere.

⁷⁷ Edvardsen, *Bergensbeskrivelse første part*, s.393

⁷⁸ Tilsvarende dokument fra 1697, 1698, 1699, 1701, 1702, 1703 og 1713 vil også så vidt bli kommentert.

Figur 1 AHL Bgf 507 side 2 oversikt over gjeld i Brygggården, Gullskoen.

Som et eksempel kan man ta for seg den første stuen i Gullskoen;

Goltschue

Berendt wittholdt Henning Büchring

Vonn Hamburg Diener Angegebenn

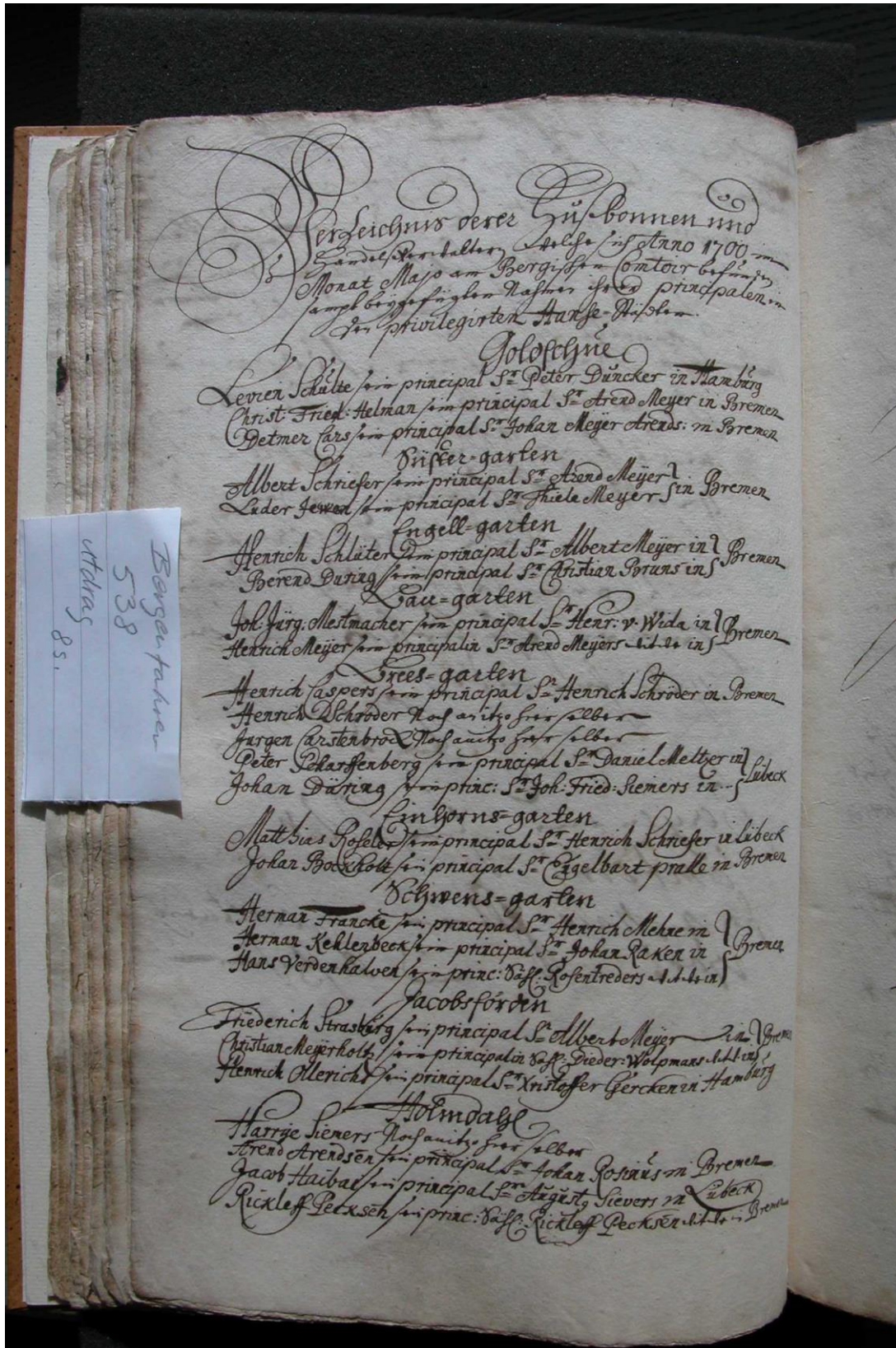
<i>Nordtfahrer shuldt ann Fisch</i>	<i>15546 (tønner 2 skippund)</i>
<i>An gelt</i>	<i>4334 (daler 3 skilling)</i>
<i>Burger Schuldt</i>	<i>572 (tønner)</i>
<i>An gelt</i>	<i>2620 (daler 3 ort 14 skilling)</i>
<i>Bauern Schuldt</i>	<i>88 (tønner)</i>
<i>An gelt</i>	<i>328 (daler)</i>
<i>Staffanger Schuldt</i>	<i>390 (daler)</i>

Her kan vi se at skylden til denne stuen både kommer fra nordfarere, borgere og bønder. Man kan også se at denne stuen hadde handelsforbindelser i Stavanger, ut ifra det siste punktet i regnskapet. I regnskapet holdes de ulike typene gjeld adskilt, og oppføres i både vare og penger.

Jeg kan dessuten legge til at på det tidspunktet denne oversikten ble nedskrevet, fantes det hele 90 stuer på Bryggen med tilknytning til Det tyske kontoret.

2.3.2 Stuer, stueforvaltere og principaler, 1700-1713

Under arkivnummer 538 finner vi en konseptbok, altså en kladdebok, over avsendte brev fra Kontoret i Bergen i årene mellom 1700 og 1703. Dette er en stor protokoll på mange sider, jeg vil anslå rundt 600 sider. Dokumentene er varierte i både innhold og utførelse. Enkelte sider vitner om at det ikke alltid var så viktig å skrive pent når man kladdet. Konseptboken inneholder blant annet lister over husbønder og handelsforvaltere, samt deres principaler, hvilket er det jeg ønsker å belyse ved å bruke nettopp dokumenter fra denne kladdeboken.

Figur 2. AHL Bgf 538 Oversikt over forvaltere og prinsipaler i de hanseatiske stuene for Gullskoene, Søstergården, Engellgården, Bugården, Bredesgården, Enhjørningen, Svensgården, Jakopsfjorden og Holmedalen, for året 1700.

I mai i 1700 finner man følgende antall stuer i hver enkelt bryggegård:

Gullskoen: 3 stuer

Søstergården: 2 stuer

Engelgården: 2 stuer

Bugården: 2 stue

Bredsgården: 3 stuer

Enhjørningen: 2 stuer

Sveinsgården: 3 stuer

Jacobsfjorden: 3 stuer

Holmedalen: 3 stuer

Solgården: 5 stuer

Leppen: 2 stuer

Bratten: 2 stuer

Dramshusen: 3 stuer

Finnegården: 1 stue

Vetrliden: 1 stue

Dette betyr at det totalt sett eksisterte 37 kontorske stuer på Bryggen i 1700. I tillegg kan vi slå fast, ut i fra dette dokumentet, at i stuene i år 1700 hadde forvaltere og principaler i kompaniskap. I tillegg står stueeiernes hjembyer registrert, slik at man da kan se hvilke byer principalene hadde borgerskap i og de enkelte stuene hadde tilknytning til.

Jeg kan for øvrig legge til at tilsvarende registrering for året etter – i 1701, kan man se at antallet stuer var redusert til 35, noe som slett ikke sammenfaller med antallet som Koren-Wiberg opererer med i *Hanseaterne og Bergen*.⁷⁹ Der hevder han at det i 1701 fantes totalt

⁷⁹ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 188

78 stuer, hvorav 47 av dem var kontorske og de øvrige 31 var borgerstuer. To år senere, i 1703, skal det ifølge Koren-Wiberg, ha eksistert 43 kontorske stuer.⁸⁰ Heller ikke dette antallet stemmer overens med dokumentene fra Bergenfarerarkivet. Tallene for 1713 differensierer ikke så mye fra det som framgår i bergenfarerdokumentene. På det tidspunktet hevdet Koren-Wiberg at antallet hanseatiske stuer var på 27, mens det i følge bergenfarerdokumentet fra 1713 skal ha vært 28. Hvor Koren-Wiberg henter tallene sine fra, er for meg svært uklart. Det nærmeste han kommer en kildehenvisning for å underbygge sin påstand:

«Kilderne til det væsentlige av stoffet fra 1600-aarene og 1700-aarene er hentet fra Lübecks og Bremens statsarkiv og fra Det Hanseatiske Museums arkiv. Kataloger over disse 3 arkiver, saavidt de angaar Bergen og bergenske forhold, findes utgit som Det Hanseatiske Museums skrifter no. 5 og 7, hvilke der henvises».⁸¹

Etter å ha undersøkt denne nokså upresise kildetilvisningen, har jeg kommet frem til to plausible forklaringer. Enten mener han at kildetilvisning ikke er nødvendig for disse tallene, eller så er hans tabeller over stueantallet på Bryggen i 1701, 1703 og 1713 ubegrunnet og umulig å etterprøve.

Dessuten avviker tallene som Koren-Wiberg opererer med, betydelig med de som fremgår av dokumenter fra konseptboken som både årene før og etter 1701 dokumenterer antall stuer med kontorsk tilknytning på Bryggen.⁸²

Et annet problem, i forhold til tallene Koren-Wiberg bruker, er at det blir resitert hos andre i ettertid. Tallene Koren-Wiberg presenterer i tabellene sine over stueantall på Bryggen, har mellom annet blitt gjenpublisert i en tilsvarende tabell i Anders Bjarne Fossens bind to av *Bergen bys historie*.⁸³ Fossen oppgir riktignok ikke hvor han har hentet tallene sine fra, men ettersom tallene for år 1668, 1701 og 1703 er akkurat de samme som hos Koren-Wiberg, er det ikke utenkelig at det er der de stammer fra.

⁸⁰ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 191

⁸¹ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 248

⁸² 1697: 34 stuer, 1698: 33 stuer, 1699: 37 stuer, 1702: 34 stuer og 1703: 31 stuer

⁸³ Fossen, *Bergen bys historie, Borgerskapets by 1536-1800*, s. 682

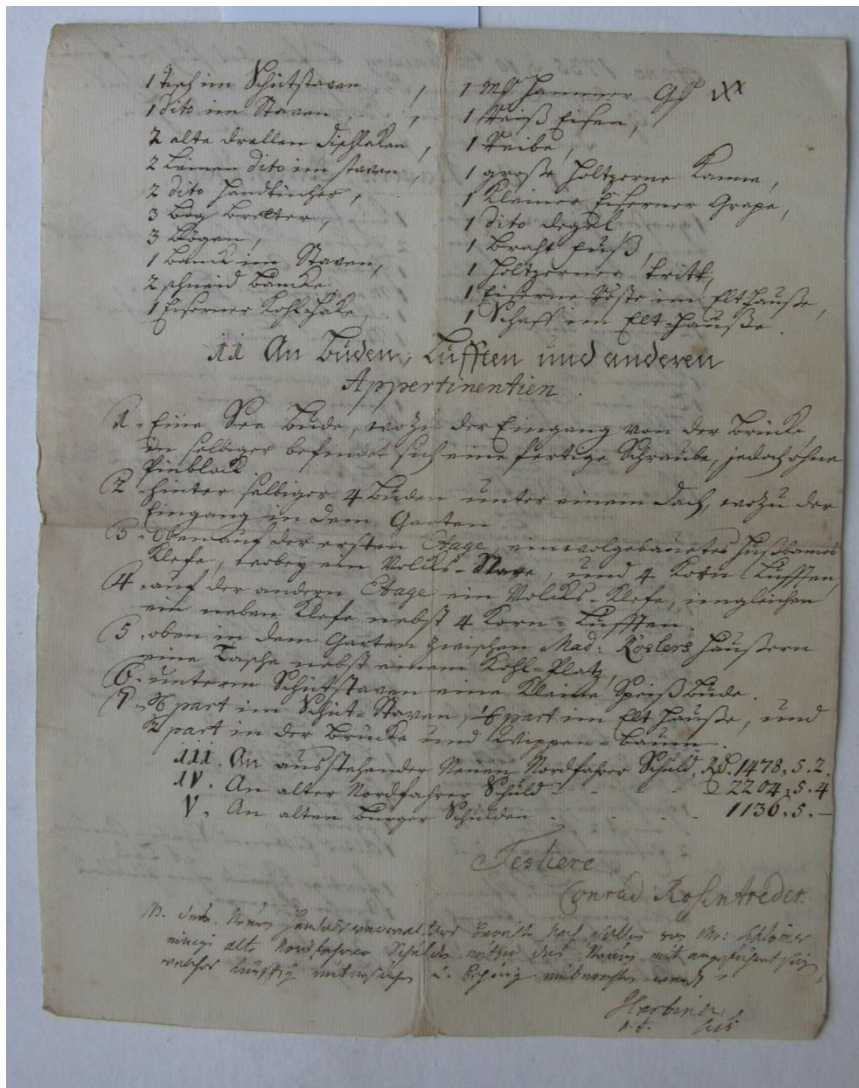
Dette er sannsynligvis ikke eneste verket som har gjenpublisert feile tall som ikke ser ut til å kunne spores tilbake til i kildematerialet, ettersom Koren-Wibergs verker ofte nyttes som oppslagsverk når spørsmål vedrørende Det hanseatiske kontoret i Bergen dukker opp.

2.3.3 En stues parter, eiendeler og rettigheter, 1735

Under arkivnummer 747 ligger et dokument med informasjon om inventar og oversikt over stue, boder, rom og rettigheter for sjøstuen i Enhjørningen, datert 10. januar 1735.⁸⁴ Etter listen over inventar og diverse tilhørende gjenstander blir det listet opp hus og rom som hørte til stuen:

1. Sjøbod med inngang fra Bryggen. Inne i sjøboden stod en skrue, et verktøy brukt i forbindelse med pakking av tørrfisk.
2. Bak sjøboden stod 4 boder under ett tak, med inngang i gården.
3. I første etasje lå en velbygget Husbondeklev, en alminnelig klev, samt 4 kornloft.
4. I andre etasje lå 2 alminnelige klever og 4 kornloft.
5. Trapp
6. Et spiskammers under schøtstuen
7. En sjettedel i schøtstuen, en sjettedel i ildhuset, en halvpart i brygge og vippebom. III-V: Utestående nordlandsskyld, gammel nordlandsskyld, gammel borgerskyld.

⁸⁴ AHL, Bhf. 507.

Figur 3 AHL Bgf 747 Fortegnelse over parter, eiendeler og rettigheter for den hanseatiske sjøstuen i Enhjørningen for året 1735, i sju punkt.

Dette dokumentet viser tydelig at stuen i 1735 bestod av bygninger, rettigheter og utestående fordringer. Dokumentet fra 1625 viser også at gjeldssystemet var mer sammensatt enn av nordlandsgjeld alene.⁸⁵ I moderne historieskriving har nordlandsgjeld først og fremst hatt fokus, mens annen gjeld knapt er nevnt. Men i dokumentet fra 1625 viser det seg også at stuer kunne være uten nordlandsgjeld (nordfahnersculdt). Her er Lyker Friederiks i Bugarden bare oppført med borgerskyld og bondeskyld.

⁸⁵ AHL, Bhf. 507.

2.4 Konklusjon kapittel 2

Kildene fra 1600- og 1700-tallet har vist at bryggegårdene var sammensatt av stuer. De ble eid av principaler som bodde i en av hansabyene. Stuene i Bergen ble drevet i kompaniskap med en forvalter. Til stuen hørte bygninger, rettigheter til fellesområder i gården, samt utestående fordringer. Ikke bare nordlandsgjeld som leverandørene av fisk skyldte stuen, men gjeld som borgere i byen og bønder i distriktet var skyldig. Også borgere i Stavanger kan dokumenteres hadde gjeld til stuer på Bryggen

Undersøkelsen min har også vist at Koren Wibergs oppgaver over stuer på ulike tidspunkt ikke stemmer overens med dokumentene fra AHL, noe som absolutt er verdt å stille seg kritisk til.

3.0 Endret stuesystemet seg over tid?

Med dette kapitlet har jeg til hensikt å undersøke hvorvidt organiseringen av handelen i form av stuer var noe som allerede eksisterte på Bryggen i førhanseatisk tid – som hanseatene bygget videre på. Eller om denne måten å drive handel på var noe som de tyske kjøpmennene tok med seg og etablerte som noe nytt, da de begynte å drive handel i Bergen. Her blir spørsmålet om kontinuitet viktig.

3.1 Livet i bryggegårdene før hanseatene

Som nevnt i innledningskapitlet, mente Koren-Wiberg å kunne hevde at stuefenomenet var et norsk fenomen som de tyske kjøpmennene videreførte da de etablerte seg på Bryggen. Han argumenterer med at siden ikke de tyske kjøpmennene kom i hopetall, men mer gradvis, er det lite trolig at vi her snakker om et brudd i den eksisterende handelen, med innføring av et nytt handelssystem.⁸⁶

Dessuten mente han det var rimelig å anta at handelsformen, det vil si bytte- og kreditthandel, som ble drevet på Bryggen var den eneste som var mulig, fordi det på den tiden hverken eksisterte banker eller regelmessige fraktforbindelser. Som resultat av dette skal det altså ha eksistert kjøpsforhold mellom leverandørene i nord og kjøpmennene på Bryggen.⁸⁷

Fremgangsmåtene for å få svar på hvorvidt vi kan snakke om kontinuitet i stuenes utvikling, er nok mange. Det er særlig to viktige faktorer som er viktig å legge til grunn for en slik undersøkelse – husholdning og organisering av handel. Hvem husholdningene bestod av, kan gi oss et inntrykk av hvorvidt det var snakk om kontinuitet. Vi vet at etter etableringen av Kontoret, var husholdningene mannsbaserte. I allefall i stuene med utenlandsk bosetning. Dette var nedfelt i hanseatenes eget reglement.

«Hanserecess, besluttet i Lübeck: § 12 om forbud mot Hjalmtlandsfisks blanding med Bergensfisk (jfr. § 194). Ingen av Hansaen som driver forretning i de fire Kontorer (Brügge, London, Bergen og Novgorod) eller andre steder hvor Kjøpmannen holder stapel, skal ærlig eller uærlig trolove seg en hustru utenfor Hansaen, eller hemmelig eller åpenbart ekte

⁸⁶ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 77-78

⁸⁷ Koren-Wiberg, *Hanseaterne og Bergen*, s. 77-78

henne under fortapelse av sin hanserett, og han skal ikke senere få borgerskap i noen hansestad (§ 86). Ingen av Hansaen skal i de fire Kontorer holde hus sammen med en uærlig person, hva enten hun er hans ektehustru eller ikke, under samme straff (§ 87). Lübeck 1498, 28. mars.»⁸⁸

Jeg har også valgt å se på hvem som utgjør husholdningene på Bryggen, ut i fra kjønn og alder. Dersom det er slik, at stuefenomenet var noe som allerede eksisterte her før de tyske hanseatene slo seg ned, burde det være rimelig å anta at husholdningene forble mer eller mindre uforandret. For å spore bevis for at det eksisterte noen form for stueorganisert handel i førhanseatisk tid kan man først og fremst se etter kilder fra tiden før Kontoret ble dominerende på Bryggen, og se om det lar seg gjøre.

Sigrd Samset Mygland leverte i 2014 sin doktoravhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen. I den har hun sett nærmere på kvinnenenes tilstedeværelse på Bryggen, basert på kjønnsrelaterte arkeologiske funn i tidsrommet 1170 til 1476.⁸⁹

For å finne svar på problemstillingen, deler Mygland inn undersøkelsen sin i flere deler. Først har hun delt tidsavgrensningen sin inn i seks ulike perioder, fordelt etter brannlagene, altså i perioder mellom branner som i løpet av disse årene har rammet Bryggen.

Videre deler hun gjenstandene som har blitt funnet, inn i ni underkategorier, alt etter hvilke bruksområder gjenstandene hadde. Og da særlig de gjenstandene som kan ha blitt brukt eller eid av kvinner. Så er spørsmålet hvorvidt man legger faktisk kunnskap eller antagelser til grunn for denne undersøkelsen. For hva sier egentlig en tresleiv eller en kam oss? Kan vi fastslå hvem som har brukt dem, utelukkende basert på arkeologiske funn? Riktignok er det ikke usannsynlig at en kvinne både eide og brukte tresleiver og kammer. Men det kan ikke utelukkes at også en mann kan ha gjort det. Hadde man gjort tilsvarende funn på landsbygda, mener hun at det ville være lettere å argumentere for at redskaper knyttet til matlaging og håndarbeid var indikatorer på kvinnelig tilstedeværelse. Dette fordi det ser ut til at tradisjonelle kjønnsrollemønstre var tydeligere i ikke-urbane områder, ifølge Mygland.⁹⁰

⁸⁸ NgL 2.R III, nr. 114, HR III 4, nr. 79

⁸⁹ Mygland, *Gender and Material Culture. Women in Medieval Bergen. A Contextual Analysis of Gender-related Artefacts from Bryggen in Bergen, 1170-1476* (PhD). Universitetet i Bergen: 2014

⁹⁰ Hegnar, M,BT, 18.11.2015 https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/KPp97/Kvinnene-pa-Bryggen?spid_rel=2 [14.05.18]

Få eller ingen av funnene i de utforskede områdene av Bryggen gir oss noen klar indikasjon på at de må ha vært brukt eller eid av en kvinne. De fleste av funnene dreier seg om gjenstander knyttet til matlaging og konsum, eller til spinning og veving. Selv om både matlaging og håndarbeid tradisjonelt sett er regnet som kvinnelige sysler, er ikke det i seg selv en god nok indikator for å slå fast hvorvidt en gjenstand var brukt eller eid av en kvinne fremfor av en mann. Mennene måtte ha mat og klær uavhengig av det var kvinnelig tilstedeværelse eller ikke.

Hva med funn av gjenstander knyttet til barn? Det er ikke til å komme fra at der det er barn, er det ikke usannsynlig at en mor også er å finne spor etter.⁹¹ Her må det skilles mellom småbarn og større barn. Det gjør også Mygland i sin undersøkelse.⁹² Grunnen til at det bør deles opp, er ifølge Mygland;

«As child-rearing has traditionally been considered a female activity, children are often seen as indicators of female presence, as is the case also in this study. At least young children – i.e. children under able-bodied age, more or less dependent upon their parents – may be interpreted this way, whereas older children to a larger degree may be considered parts of the urban workforce in general. Not least, this applies to the period from the middle of the fourteenth century onwards – particularly associated with the German Hansa – but presumably also earlier.»⁹³

I et intervju med Bergens Tidende i 2015, oppsummerer Mygland sine funn slik:

«Frem til år 1200 tolker jeg det som at kvinner inngår i en familiebosetning i større grad enn de gjør senere. Etter 1200 blir det stadig færre spor etter kvinner, og de som finnes peker mer i retning av enslige arbeidere og tjenere. Noe som er litt artig å se, er at det fantes forretningskvinner i Bergen. Kvinner kunne altså bryte ut av de vanlige kjønnsrollene også for 1000 år siden, selv om disse nok representerer unntakene.»⁹⁴

Jeg er av den oppfatning at dersom gjenstandsmaterialet som finnes, ikke er tilstrekkelig til å gi en direkte identifisering av kvinners tilstedeværelse, så kan en indirekte identifisering,

⁹¹ Mygland, (2014), s.35

⁹² Mygland, (2014), s. 36

⁹³ Mygland, (2014), s. 35

⁹⁴ Hegnar, M. BT, 18.11.2015: https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/KPp97/Kvinnene-pa-Bryggen?spid_rel=2 [14.05.18]

gjennom småbarns tilstedeværelse, være en grei løsning. Men det som er gjort av arkeologiske funn knyttet til barn på Bryggen, ser ut til å dreie seg om noen få leker, og ellers hovedsakelig skosåler.

Min hovedmetode er likevel først og fremst å gå gjennom skriftlig dokumentasjon for eiendommer og transaksjoner på Bryggen. Arkeologiske utgravninger har dokumentert at eiendomsforholdene og organiseringen av bebyggelsen fulgte stabile mønster på Bryggen like fra høymiddelalderen og fram til moderne tid. Virksomheten i bryggegårdene har derimot forandret seg, selv om hovedformålet var tilrettelagt for å ta del i den bergenske fjernhandelen. I førhanseatiske tid har arkeologiske funn klart dokumentert at gårdene var preget av familiehushold som omfattet kvinner, menn og barn. Til dette må det også legges til at hanseatene ikke overtok hele Bryggen og alle gårdene i en engang. Overgangen til Bryggen som en ren hanseatiske koloni var en lang prosess, og Koren Wiberg kalte dette «blandingstiden», det vil si da hanseater og nordmenn levde side ved side på Bryggen. Ersland har argumentert for at alle gårdene på Bryggen først kom på hanseatiske hender så sent som i siste halvdel av 1400-tallet.⁹⁵

3.2 Fantes det et stuesystem før hanseatene etablerte seg i Bergen?

For å kunne si noe om organiseringen på Bryggen i førhanseatisk tid, kan det være greit å ha noen avklaringer med tanke på eiendomsforholdene. Hvem eide bryggegårdene, hvor store deler/enheter snakkes det om i de ulike eierskapene? De som eide bryggegårdene ble kalt husbønder, eller «husfaste menn» slik det fremgår av Magnus Lagabøtes Bylov; «[...] de er husfaste som eier gaarder eller leier gaarder med halvaars- eller aars-leie, en hel eller halv eller fjerdedels [gaard], og leier ut til andre med sig.»⁹⁶

«Som hus- og grunneiere hadde husbøndene en nøkkelstilling i byens økonomiske liv. Den som ville drive handel, sjøfart og håndverk noenlunde fast og varig i Bergen, måtte disponere husrom i bygårdene. Det gav eierne leieinntekter. De som leide så stort og varig at de tilfredsstilte kravene til å være husfaste, kunne igjen leie ut til mindre leietakere og over

⁹⁵ Ersland: «Was the Kontor in Bergen a closed entity?» I Graßmann, A (Ed.): Das Hansische Kontor zu Bergen und die Lübecker Bergenfahrer. (s. 41 – 57).

⁹⁶ Bl, s. 48

kortere tid. Byloven forutsetter at de «leier ut til andre med seg». Samtidig hadde husbønder og andre husfaste menn særlige muligheter til selv å drive bymessig næring.»⁹⁷

Er det dette som er den norske eller eldste driftsformen på Bryggen, at normalen var å eie større enheter på minimum en fjerdedel av en bryggegård, og ikke mindre og flere enheter slik som for hanseatenes stuer?

3.2.1 Familiebaserte og ikke-familiebaserte husholdninger

Når man med stor sikkerhet kan fastslå at husholdningene i de hanseatiske stuene var utelukkende mannsdominerte, er det rimelig å spørre seg om dette var tilfellet i førhanseatisk tid også. Ut i fra Koren-Wibergs antagelser om kontinuitet og et opprinnelig norsk stuesystem, så overtok de tyske kjøpmennene den norske måten å organisere hushold og handel på. Men var det da slik at husholdningene i førhanseatisk tid, var mannsdominerte?

For å forstå poenget med mannsdominerte husholdninger fremfor familiebaserte husholdninger, må man se litt nærmere på fordelene og ulempene som de to variantene medfører. Et sentralt moment her er hvor det er ønskelig å ha tilknytninger og spørsmålet om arv. For å kunne kalle seg hanseat under Det tyske kontor måtte man ha tilknytning til en hansaby i form av borgertittel, altså kunne man ikke ta borgerskap i byen man handlet i, som i dette tilfellet var Bergen. Målet var jo, i de fleste kjente tilfeller, å reise hjem til hjembyen etter endt tid som forvalter i Bergen. Da gjerne som resultat av god opptjent kapital, slik at man da etter hvert kunne slå seg ned, og for eksempel starte et nytt selskap der man selv var principal, og hadde en stueforvalter til å drive handelen i Bergen.

«De legger stor vekt på å holde ikke-hanseatiske konkurrenter utenfor og hindre nære og faste forbindelser mellom dem [borgere i Bergen] og Kontorets kjøpmenn. Sølibat blir ikke uttrykkelig påbudt i de lokale kontorske vedtektene i senmiddelalderen. Men det ble i praksis langt på vei gjennomført. I 1372 klaget Kjøpmannen over at noen tyske kjøpmenn i Bergen hadde giftet seg og på den måten tilføyd Kjøpmannen stor skade. Det ble trolig grepet til sanksjoner mot den slags i den følgende tiden. Og i 1498 forbød en alminnelig

⁹⁷ Helle, *Bergen Bys Historie – Kongssete og kjøpstad til 1536*, s. 174

hanseordinans uttrykkelig tyskere ved de fire kontorene å ta seg hustruer utenfor Hansaen.»⁹⁸

3.2.2 De norske driftsformene for bryggegårdene

Hva sier de skriftlige kildene om de norske husholdningene på Bryggen? Støtter disse opp om Koren Wibergs antakelse om en kontinuitet fra norsk til hanseatiske tid?

Det mest naturlige stedet man leter etter spor fra førhanseatisk tid, er i *Diplomatarium Norvegicum*. Metodisk løser jeg dette ved å plukke ut dokumenter hvor en eller flere av bryggegårdene nevnes.⁹⁹ De eldste av disse dokumentene dateres til tidlig på 1300-tallet mens de yngste er fra siste del av 1500-tallet. Samtidig setter jeg her en indre, midlertidig tidsavgrensning rundt år 1435. Ved å strekke en første tidsavgrensning fram til rundt 1430-1440, sikrer jeg meg, med hensyn til at hanseatenes reorganisering av felleskapet på Bryggen omkring 1435 kan være et passende sted å sette strek. Jeg baserer meg her på Erslands tolkninger, og den eldre historiografiske tradisjonen med utgangspunkt i opplysninger *Bergen Fundas* og fram til Yngvar Nielsens framstilling i *Bergen fra de eldste tider og indtil nutiden* (1877).¹⁰⁰

«[...] Kontoret ble opprettet etter at kong Erik av Pommern hadde sluttet fred i krigen med Det hanseatiske forbundet og samtidig striden om kong Kristoffers lovgivning for å avgrense hanseatenes retter i Bergen. Fredsslutningen var i 1435 mens striden om hanseatenes retter gikk for seg i 1440-årene. Da hadde hanseatene også tatt over borgernes hus fordi borgerne stod i gjeld til de tyske[...]»¹⁰¹

Det er viktig å poengtere at hanseater allerede hadde etablert seg i Bergen ved midten av 1200-tallet, og hadde en form for organisering eller interessefelleskap rundt 1360, så deres tilstedeværelse på Bryggen var altså ikke noe nytt på 1400-tallet. Det som derimot skjer i årene etter 1432, da hanseatene returnerte til Bergen, er at kan man se en tydeligere og fastere organisering av det hanseatiske samfunnet. Gjennom en flerårig prosess ble

⁹⁸ Helle, *Bergen Bys Historie Bind I, Kongssete og kjøpstad til 1536*, s. 746-747

⁹⁹ Jeg har benyttet meg av oversikten over dokumenter i G. A. Ersland *Kven eigde byen* (2011). Vedlegg 1 s. 218 – 223.

¹⁰⁰ Ersland: *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*. s. 25 – 28.

¹⁰¹ Ersland, *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen*, s. 25.

organisasjonen utvidet med egne oldermenn, sekretær, kjøpmannsstue og en fast kjøpmannsrett.

Før vi kan ta fatt på kildematerialet, kan det være greit å gjenta hva en hanseatisk stue var, for å minnes på hva man skal se etter i kildematerialet, for å identifisere likheter og ulikheter ved organiseringen.

En hanseatisk stue innbefattet flere hus, det vil si ulike stuer og lagerrom. Dessuten hadde man del i fellesgoder, slik som bryggetilgang, en felles skytningsstove, som på nedertysk ble betegnet som *schutstaven*. Et særlig viktig kjennetegn ved de hanseatiske stuene var at de hadde utestående gjeld hos leverandørene sine. Dette representerte aktiva som ble solgt sammen med stuene når disse fikk ny eier.

Etter gjennomgang av middelalderdokumenter har jeg identifisert 93 dokumenter, hvorav 83 er fra diplomatariet, og de resterende 10 er fra Bruns' samling av lybske bergenfahrerdokumenter eller dokumenter i Hansisches Urkundenbuch, som nevner en eller flere bryggegårder før 1435. Av disse er det 21 dokumenter som eksplisitt nevner hus, som jo er det jeg særlig er interessert i å finne informasjon om. Begrepet hus må i denne sammenheng ikke forveksles med dagens forståelse av hus. I Bredsgården for eksempel, skal det det ha vært 44 hus i denne gården i 1337.¹⁰² Selv om denne bryggegården på dette tidspunktet trolig var en dobbeltgård, virker det noe usannsynlig at det var så mange som 22 hus i hver rekke. Også Knut Helle ser ut til å ha denne oppfatningen, og forklarer at hus i denne sammenheng, må ansees for å ha vært tilsvarende det vi i dag ville omtale som rom.¹⁰³

I et brev som er datert 20. juni 1312, Bergen, vitnes det om salg av den indre husrekken i Bellgården med tomt, hus, leieinntekter og ølbryggingsutstyr for 90 forngilde mark. Selger var Gudrun Køijvkona, mens kjøperen var Orm Svarte Toresson.¹⁰⁴

Her mener jeg at vi ut fra dette dokumentet får rimelig utfyllende informasjon vedrørende hva som selges, med tanke på størrelser og mengde, samt til hvilken pris. Det som derimot ikke fremkommer her, er hvorvidt det medfølger fellesgoder i kjøpet av husrekken. Det er kanskje rimelig å anta at det fulgte med del i skytningsstue, ildhus m.m. selv om det ikke uttrykkes eksplisitt. Vi får heller ingen indikasjoner på at det følger noen form for utestående

¹⁰² DN II nr. 223.

¹⁰³ Helle. *Bergen Bys Historie – Kongssete og kjøpstad til 1536*, s. 216.

¹⁰⁴ DN I nr. 134.

gjeld med på kjøpet, noe som på sin side forekom hyppig i tilsvarende overdragelser hos de tyske kjøpmennene.

Et vitnebrev som er datert 23. mai 1315 viser til at flere navngitte personer var til stede i Drotninggården da Sigrids bror Sæbjørn Erlendsson og Sigrids mann Jon, kom til enighet om hvilken sjettedel av Bellgården hun skulle arve etter sin far. Jon og Sigrid skulle arve den stuen i ytre Bellgården, som ligger nærmest sjøstuen, to boder og svalgang, samt stuen som er over forrommet til sjøstuen. De skulle også eie en sjettedel i Bellgårdens sjøstue, ildhus og ølbryggingsutstyr.¹⁰⁵

Her ser vi at ordet stue nevnes, både i spesifisert og uspesifisert form, sjøstue og stue. Det nevnes også boder i dette dokumentet, noe som sannsynligvis dreier seg om lager eller oppbevaringsrom. Selv om flere kriterier kunne tale for at det her kunne vert snakk om en stue, slik hanseatene hadde, er mangelen på gjeld og tegn til organisert handel for tungtveiende til at det hefter stor usikkerhet hvor langt vi kan tolke dokumentet. I dette tilfellet er det lite å bygge på utover at etter all sannsynlighet betyr stue her en bygning eller et rom.

Et vitnebrev omhandlende et eierforhold, datert 21. oktober 1389, gjør det kjent at Hr. Svale eide sjøhusene i Galgen og Otte Römer etter ham.¹⁰⁶ Brevet kan her ses i sammenheng med et brev datert 26. juni 1405, kunngjøres det at Ingeborg Sigurdsdatter solgte de husene hun eide i Galgen, med tufter og brygger, til Otte Römer.¹⁰⁷ Ingenting her gir oss noen grunn til å tro at dette dreier seg om stuer i hanseatisk forstand. Vi ser ingen eksplisitt bruk av ordet stue eller lagerrom, ingen fellesgoder nevnes, dessuten skrives det ingenting om at noen form for gjeld følger med. Noe som ville være rimelig å anta at ville skjedd den dagen Otte Römer overtok bygningene.

Hadde disse dokumentene dreid seg om hanseatiske handelsstuer ville det være naturlig at det fantes en indikator på et handelsforhold, i form av en gjeld, som fulgte med i denne handelen. Man skal riktignok være forsiktig med å konkludere med at dette ikke dreide seg om noen handelsstue. Basert på hva som eksplisitt står i dokumentet, har man ikke noe som taler for at dette dreide seg om noe annet enn bare de fysiske bygningene.

¹⁰⁵ DN I nr. 146.

¹⁰⁶ DN I nr. 518.

¹⁰⁷ DN I nr. 602

Et brev med datering 18. september 1337, omtaler, på anmodning av Ingebjørg Pålskone i Bredsgården, et makeskifte på husene i «inra veghin», sannsynligvis i indre veien (innerste gården) i Bredsgården.¹⁰⁸ Så vidt jeg forstår, sier ikke dokumentet noe om den opprinnelige fordelingen, det vil si hvem som eide hvilke bygninger i gården. Jeg får et visst inntrykk av at målet med skiftet, er å få samlede bygninger hos hver eier. Husene skiftes i en indre og en ytre del, med 19 spesifiserte bygninger i hver. Noen hus forble uskiftet, deriblant de som Tidemann hadde. Etter loddtrekning fikk Ingebjørg den ytre delen, mens Sigurd i Ose og Gudbrand Gudbrandsson den indre delen.

Et makeskiftebrev med datering 5. november 1307. Den ene siden som her skiftes er en fjerdepart av gården Fatten, unntatt de nye husene der, som Kristkirken overtok etter ønske i Margreta i Giske sitt testament. Dette overtar Bjarne Ellingsson, i bytte mot sin gård i Sutarstretet, som kalles *Biarna gardr* eller *Nya gardr*, i tillegg til medfølgende badstue og kålhage.¹⁰⁹

Heller ikke i disse to dokumentene om makeskifte kan det identifiseres noen tegn på et stuesystem. Det som byttes er relativt store enheter sammenlignet med de hanseatiske stueene. Et annet spørsmål som kan stilles på bakgrunn av disse dokumentene, er om hvor vanlig det var med makeskifte blant hanseatene og deres stuer. Jeg har ikke kommet over noe dokument som kan gi svar på et slikt spørsmål, men en mulig hypotese kan være at ikke det var så vanlig med makeskifte blant hanseatene på Bryggen.

Et vitnebrev med datering 18. februar 1367, bevitner salg av halve Gylten for 18 forngilde mark. Det som omfattes i salget er hus, tufter, ølgogn (ølbryggerutstyr), husleier, steinhus og alt som for øvrig ligger til. Selger er Bjarne Sveinsson, mens kjøper er Hallstein Bårdsson.¹¹⁰

I dette vitnemålet ramses det opp en god del informasjon om hva som følger med på kjøpet. At det i denne oppramsingen fastslås at «alt som for øvrig ligger til», gir rom for å stille seg åpen til at det kunne innebære elementer som typisk tillå en hanseatisk stue. At den skulle dreie seg om noe som kunne tale for noe stueorganisering, for eksempel i form av en medfølgende gjeld, er likevel lite trolig. Dersom det fulgte med gjeld på kjøpet, ville det

¹⁰⁸ DN II nr. 223. Makeskifte: Å bytte mot noe med lik verdi, men som partene finner fordelaktige. Eks. bytte en eiendom i byen mot en eiendom på landsbygda.

¹⁰⁹ DN II nr. 88.

¹¹⁰ DN II nr. 392.

tvilsomt falle under en så lite spesifisert betegnelse. Slike økonomiske aktiva er det rimelig å tro ville ha blitt omtalt mer eksplisitt. Det er mer sannsynlig at det det er snakk om her er rett til å benytte fellespassasje, brygge og eventuelle fellesrom i gården. Av andre dokumenter ser vi at dette var vanlige rettigheter som tillå eiendomsparter i bryggegårdene, de var kanskje nærmest selvsagte, og med et mindre behov for å konkretisere ut over benevnelsen «alt som for øvrig ligger til.».

I et vitnebrev med datering 22. desember 1370, vitnes det om salg av en halvpart i Gylten, trolig i den andre halvdel, der den første ble solgt i 1367, se overfor.¹¹¹ Det som hørte til gårdshalvdelen var ølbryggingsutstyr, steinhus m.m. Selger var Ogmund Åmundeson, som for øvrig var Bjarne Sveinssons nevø, mens kjøper var Hallstein Bårdsson.¹¹² Det kan se ut til at Hallstein på dette tidspunktet eide hele Gylten, såfremt Gylten bare var én husrekke.

Et lignende vitnebrev med datering 20. oktober 1372, viser til en betaling på 9 mark forngild i *gårdverd*¹¹³ for halve Gylten. Hallstein Bårdsson står oppført som betaler, og Olav Bjørnsson og hans mor Ragna skal ha vært mottakere.¹¹⁴ Det som kan være verdt å kommentere nærmere her, er at prisen for en halv bryggegård i 1372 var halvparten av hva prisen for en halv bryggegård i 1367 var. Det som kan tenkes å være forklaringen på dette, er at Gylten kan ha vært en dobbeltgård i 1367, mens den i 1372 bare var en enkel gård, og at det nå var halvparten av en enkeltgård som ble solgt, og dermed kan det forklare prisdifferansen.

Disse dokumentene er enda et eksempel på hvordan det ser ut til at det norske systemet i stor grad dreide seg om større enheter. Riktignok var nok disse enhetene inndelte i mindre enheter som ble leid ut, men det gir oss ingen indikasjon videre på at det foregikk noen opprinnelig norsk stueorganisering. Det samme kan også sies om det som fremgår i de følgende fem dokumentene.

I et vitnebrev om makeskifte, datert 25. november 1399, var partene Munkeliv kloster og Eindride Halldorsson. Eindride fikk 18 månedsmatbol i Austreim i Sogn, med alle tilliggelser, mot at Munkeliv fikk hele nedre Åfjorden bryggegård i Bergen. Spesifisert var da dette nedenfor den delen som Gudrun Guttormsdatter eide (en spesifisering som kan indikere at

¹¹¹ DN II nr. 392.

¹¹² DN II nr. 413.

¹¹³ Garðsverð n. gardverde, det en gard koster.

¹¹⁴ DN II nr. 424.

Åfjorden var en dobbeltgård). En fjerdedel i setstuen i den ytre delen og ildhuset, bryggene med hus, tomter og alle tilliggelser skulle også følge med.¹¹⁵

I et vitnebrev om forpliktelse, datert 19. august i det som sannsynligvis var år 1400. I dette dokumentet bevitnes det at Olav Halldorsson, Eindrides bror,¹¹⁶ forpliktet seg til å i enhver henseende overholde og rette seg etter det makeskiftet som hans bror gjorde med Munkeliv angående delen i Åfjorden.

Vitnebrev om makeskifte, datert 23. oktober 1410, bevitner at Olav og Eindride Halldorssonner byttet sin del i Åfjorden mot Munkeliv klostres eiendom Kvamme i Kvamsøy kirkesogn i Sogn. Delen i Åfjorden som brødrene byttet bort, innbefattet tomt som er 43 stikker lang og 8 stikker bred, ni hus blant sjøhusene i nedre halvdel av gården, inkludert alt som lå til, samt fjerdedel i setstue, ildhus og brygge.¹¹⁷

Et salgsbrev med omtrentlig datering til år 1420. I dette brevet kunngjør Olav Halldorsson og Sigurd Eindridsson at de har solgt en tomt i den nordre delen av Åfjorden. Tomten skal ha vært 20 stikker lang og 9 stikker bred. Det skal også ha fulgt med halvdel i en stenkjeller, så stor del i skytningsstue som hører til, samt del i ildhus i den indregårdsrekken i Åfjorden. Kjøper her var Munkeliv kloster.¹¹⁸

Vitnebrev med datering 13. november 1425. Dokumentasjon fra tre lagrettsmenn fra Sogn, på å ha overhørt samtale mellom Stein, tidligere abbed i Munkeliv kloster, og Sigurd Eindridsson. Sigurd skal ha erkjent at han for litt over to år siden, til abbeden og klosteret, hadde solgt en tomt med hus i Åfjorden, som han hadde arvet etter sin far Eindride Halldorsson. Dette hadde han fått betaling for.¹¹⁹

Et pantebrev med datering 24. juli 1375 slår fast at Margreta Viljalmsdatter i Skapten skyldte Thomas Buknam 1920 håløygske skrei og 6 engelske pund. Han skulle derfor motta 1 engelsk pund i årlig husleie av hennes gård Duehus i Skapten. Hun skulle også betale 1 pund årlig, frem til gjelden var gjort opp for. Hvis dette ikke ble overholdt, skulle han ta i bruk gården for hva han mente den var verdt, frem til gjelden var nedbetalt. Alt vedlikehold av gården skulle

¹¹⁵ DN XII nr. 133.

¹¹⁶ DN XII nr. 134, jfr. DN XII nr. 133.

¹¹⁷ DN XII nr. 148.

¹¹⁸ DN XII nr. 171.

¹¹⁹ DN XII nr. 180.

da likevel bekostes av Margreta. Om det skulle skje at hun frafalt, skulle arvingene overta denne gjelden.¹²⁰

Her kan man se et eksempel på hvordan nedbetaling av en gjeld kunne foregå. Konkret hva som førte til denne gjelden, lar seg ikke identifisere ut fra hva som står i dokumentet. Til tross for at dette åpenbart dreier seg om et tilfelle hvor den ene parten står i gjeld til den andre, så er det lite trolig at dette forholdet er sammenlignbart med eksempelvis kreditthandelen som hanseatene drev med fiskerne nordpå. Grunnen er dels fordi det her ikke ser ut til å dreie seg om noen regelmessighet i form av et fast kjøpsforhold, men først og fremst fordi det her er tilbakebetaling av pant som er objektet for brevet. Margreta ser ut til å ha pantsatt hus mot et lån. Brevet var en avtale om hvordan lånet skulle innfris.

Vi får vite mer om dette lånet eller gjelden, i et salgsbrev med datering 3. august 1388. Sigurd Unesson overlot da følgende til Thomas Buknam; Duehus i Skapten inklusiv tomt, som var 27 stikker lang og 14 stikker bred. Ildhustomt som lå ovenfor Påls ildhus, og var 10 stikker langt og 8 stikker bred, med kjeller og brygge nedenfor Skapten. Dette gjør han for å nedbetale den skyld som Margreta Viljalmsdatter, hans frendekone, hadde til Thomas. Som vi ser ut av dokumentet var ikke Margreta i stand til å innfri den utestående gjelden til Thomas, og han overtok hennes part Duehus i bygården Skapten som betaling. Duvehus var trolig ikke mye verdi i å eie, muligens på grunn av bygningsmassens tilstand, ettersom den videreselges fire år senere med hus og tomt, for 1 lest flekket islandsk fisk.¹²¹ Man skulle tro en part i en bygård i brukbar tilstand var verdt noe mer enn det, så derfor kan det tenkes at dette ikke var et ettertraktet kjøpsobjekt.

Et vitnebrev om gave, datert 3. september 1416, bevitner at søstrene Ragnhild og Gudrid Ånundsdøtre skulle ha vedgått at de, for 18 år siden, hadde gitt en to-boders tomt til Ragnhilds datter. Denne tomten lå i bryggegården Tuft, i den indre gården som lå nærmest stredet, og den skal ha vært så lang og så bred som den alltid hadde vært. Denne tomten hadde Ragnhild og Gudrid opprinnelig arvet etter sin søster, Gudrun i Tuft.¹²² Eiendommen er vider nevnt i et dokument datert 27. mars 1423. Etter hva jeg forstår, handler dette om en rettstvist angående tomten som nevnes i forrige dokument. Partene i denne saken er Torkild

¹²⁰ DN XII nr. 108.

¹²¹ DN XII nr. 124.

¹²² DN XII nr. 161.

Hallgrimssønn og hans kone Gudrid Hallsdatter på den ene siden, og Hall Arnessønn på den andre siden. I dette tilfellet har det oppstått uoverensstemmelser knyttet til hvorvidt Torkild og Gudrids ervervelsen av denne to-boders tomten var berettiget eller ikke.¹²³

Disse to dokumentene indikerer at det neppe var noen regel som tilsa at kjøp og salg, makeskifter, arv og generelle eiendomsforhold til enhver tid dreide seg om større enheter. Riktignok kan man ikke si noe veldig konkret om størrelsen på den omtalte tomten, utover at det var en to-boders tomt, men størrelsen på den må antagelig ha vært noe begrenset. Med det mener jeg at dersom denne tomten hadde utgjort noen vesentlig størrelse, så ville trolig benevnelsen ha vært oppført i brøkform, altså en sjettedel, eller hvor stor del av en gård det i tilfellet utgjorde.

I et testament for Bjarne Erlingsson i Bjarkøy, med datering 25. januar 1309 presenteres en lang opplisting av ulike personer og institusjoner som skulle arve Bjarne. Jeg har her trukket ut det som er relevant for mitt prosjekt, som er delen hvor det nevnes at Bjarne gir Kristkirken og Apostelkirken hver sin halvdel i Fatten.¹²⁴ Her kunne man ha trukket paralleller til testamentene i Bruns' kildesamling, ut fra de detaljerte beskrivelsene av hvordan arven fordeles mellom både enkeltpersoner og geistlige institusjoner. Men mangelen på gjeld og øvrige indikasjoner på organisert handel, taler ikke for noen form for stuesystem under Bjarnes virke og levetid.

Vi ser at norske eierparter i bryggegårdene kan spores i det skriftlige materialet fra ca. 1300 og gjennom hele 1400-tallet. Men vi finner svake eller knapt noen indikasjoner som tyder på at disse eiendommene eller partene ble drevet på tilsvarende vis som de hanseatiske stuene. De norske eierpartene eller hele gårdene, ble drevet som større enheter, trolig med utstrakt utleie til andre. Organisert handel på kreditt ser heller ikke ut til å ha forekommet blant nordmennene på Bryggen. Vi ser også tydelig av dokumentmaterialet at både kvinner og menn var aktive både som eiere av gårder og gårdparter, og den økonomiske virksomheten i gårdene. Det siste er også helt i tråd med K. Helles framstilling i *Bergen bys historie* b. 1. Kvinner kunne også delta i virksomheten til det økonomisk ledende sjiktet i Bergen i middelalderen.¹²⁵

¹²³ DN XII nr. 175.

¹²⁴ DN XV nr. 1.

¹²⁵ Helle: *Bergen bys historie – Kongssete og kjøpstad til 1536*, s. 461-471

3.3 Når ble det hanseatiske stuesystemet etablert?

Når vi nå har gått gjennom dokumentmaterialet for det norske eller nærmere bestemt det ikke-hanseatiske materialet som omhandler eiendom på Bryggen i middelalderen, vil jeg i det følgende ta for meg det hanseatiske materialet. Formålet er å undersøke når den hanseatiske stuen dukker opp for første gang, og om dette indikerer en overgang fra et norsk gårdeiersystem til et hanseatisk stueeiersystem, eller om disse ser ut til å fungere side om side gjennom det tidsrommet Koren Wiberg har kalt «blandingstiden», da både norske og hanseatiske handlende virket side om side i bryggegårdene.

3.3.1 Dokumenter av hanseatisk opphav

Da jeg skulle gå gjennom de hanseatiske testamentene hos Bruns' «Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik», brukte jeg noe av den samme fremgangsmåten som med de dokumentene jeg hentet fra DN. Men i stedet for å peke ut dokumenter som nevner hus, kunne jeg i dette tilfellet sette stue som fellesnevner for dokumenter av interesse. For denne undersøkelsen forholdt jeg meg også her til en øvre tidsbegrensning rundt 1435.

Etter å ha snevret inn min søken, med tanke på tidsbegrensning, satt jeg igjen med nøyaktig 100 testamenter som skulle gjennomgås. Av disse hundre transkriberte testamentene fant jeg 15¹²⁶ som eksplisitt omtaler stue¹²⁷. Andre begrep som jeg også har vært obs på, er gjeld, felag (socius, societate etc.) gesell og hus.

Det første testamentet hos Bruns var ikke så interessant i seg selv, men i en fotnote ved et av navnene som her nevnes, har Bruns trukket en referanse til et dokument fra år 1294, i første bindet av Hansisches Urkundebuch.¹²⁸ I denne beretningen fra 1294 opptrer to lübeckere som kreditorer i Bergen. Rådet i Bergen skal ha skyldt Arnold Wise (Sapiens) og Reinwald Witte (Albus) betaling for 10 fat vin.¹²⁹ Dette er trolig et av de eldste dokumentene hvor det forekommer at nordmenn stod i gjeld til lübske kjøpmenn.

¹²⁶ Bruns, s. 11-57, nr. 7, 16, 18, 24, 30, 35, 36, 42, 45, 48, 49, 50, 74, 81, 83.

¹²⁷ Evt. Staven, stupa, stuba, stoven, stawen etc.

¹²⁸ HUB 1, nr. 1152, DN V, 27

¹²⁹ Bruns, s. 10, fotnote 1

Hvorvidt dette kan sees i sammenheng med hanseatenes kreditthandel senere, har jeg ikke belegg nok for å fastslå ut i fra det som eksplisitt uttrykkes i dokumentet. Men at tyske kjøpmenn på dette tidspunktet hadde funnet veien til Bergen for å handle, det kan man med større sikkerhet påstå.

Det andre testamentet, datert 13. desember 1339, tolker Bruns innholdet dithen at testator «[...]bedenkt ein Bergenfahrer letztwilig mehrer Handelsgesellschafter»¹³⁰, altså at han vurderer flere handelsforbindelser.¹³¹ Dette kan indirekte tolkes i retning av at det på dette tidspunktet eksisterte en viss organisering av handelen i kompaniskap mellom tyske kjøpmenn som hanseatene drev i Bergen, og i øvrige byer der de drev handel. Ikke minst, så må det også på dette tidspunktet ha vært et godt marked for å drive handel i Bergen, og dermed gunstig å inngå avtaler med andre om å sammen danne et handelsfellesskap.

I et testament datert 29. juni 1358 fremgår det at testator Johannes Osenbrügge, borger i Lübeck, forærte sin «socio in Bergis» Nicolao Melsak 20 lybske mark. I gode gaver [til steder i Tyskland] gav han omtrent 475 mark. Konen hans skulle ha 150 mark i tillegg til medgiften sin. Et ufødt barn skulle få 400 mark. Hans to søstre i Osnabrück fikk 60 mark hver, diverse andre personer fikk totalt sett rundt 380 mark. Det som deretter gjenstod av arven hans skulle gis til fattige.¹³²

3.3.2 Et hanseatisk opphav for stuesystemet?

Som vist ovenfor, ble det i et testament fra 1358, testamentert til en «socio in Bergis».¹³³ Det interessante her er, at ifølge Friedrich Bruns, er dette første gang en Lübecker omtaler sin handelspartner i Bergen som *socio*.¹³⁴ Dette kan indikere at den opprinnelige handelsorganiseringen, som Paul Rehme i 1894 mente han kunne spore tilbake til Soester

¹³⁰ Bruns, s. CI, fotnote 1

¹³¹ Bruns, s. 10, nr. 2

¹³² Bruns, s. 11, nr. 4

¹³³ Bruns, s. 11, nr. 4

¹³⁴ Bruns, s. CI, Socio I. 1: forbinde, forene 2: ha el. Utføre i fellesskap, dele med en.

Recht, en bylov som kan dateres tilbake til år 1165.¹³⁵ Han hevdet at det var påfallende likheter mellom innholdet i Soester Recht og det som fremgår av dokumenter fra Lübecks Niederstadtbuch i årene mellom 1311 og 1360.¹³⁶ Disse likhetene dreier seg riktignok ikke om fysiske stuer, men om måten man begynte å organisere handelen på, med kapitalinnskytere og kapitalforvaltere, kalt *sendeve*. Dette er ikke noe som vi kan finne tilsvarende av i de norske diplomsamlingene.

Også Philippe Dollinger, en historiker man sjelden kommer utenom når man driver forskning innen hanseatisk historie, ser også ut til å se linjen mellom Soester Recht og organiseringen av handelen i det hanseatiske forbund:

«The formulation of an urban law code, in which local customs were combined with royal and seigniorial rights and borrowings from foreign codes, was a decisive factor in urban evolution. Although these codes were not usually written down before the thirteenth century, several go back to the first half of the twelfth. In Westphalia the oldest is that of Soest (c. 1100), which passed on to various neighbouring towns. Introduced, with modifications, in Lübeck, it was taken from there along the Baltic shores as far as Estonia.»¹³⁷

Lübeck-kjøpmannen Johannes van Gronowe, som hadde bygget opp formuen sin gjennom eget arbeide, skrev sitt testamente den 16. mai i 1359, da han lå på sykeleiet.¹³⁸ Herman Hake og Henrik Vridach skulle ha to pund sterlinger hver, i tillegg til sine andeler i «[...]societate».¹³⁹ Albert Gronowe og boet etter Emelrik Müters skulle få 1 pund sterlinger hver. De 6 pundene skulle tas fra utestående fordringer i Bergen. Herman van Embeke fikk et halvt pund sterlinger. Slektningen Johannes van Gronowe skulle få testators tredjedel i deres «societatis», i tillegg til testators part i felaget med Herman van Embeke, noe løvsøre, samt en sjettedel av utstyret hans (testator) i Bergen. Rundt 47 mark gav han i gode gaver til diverse personer. Resten av formuen, inklusiv testators part i felaget med Albert Gronowe, skulle gå til broren Herman van Alevelde.

¹³⁵ «*Qui pecuniam suam dat aliculi concivi suo, ut inde negocietur in Datia vel Rucia vel in alia regione ad utilitatem utriusque[...]*», HUB 1, nr. 17

¹³⁶ Rehme, s. 374

¹³⁷ Dollinger, s. 15

¹³⁸ Bruns, s. 11-12, nr. 6

¹³⁹ Bruns, s. 11-12

I dette testamentet ser vi at det nevnes både societate, felag og utestående fordringer. Alle disse tre begrepene er indikatorer på at det her etter all sannsynlighet er snakk om en stue.

Testament med datering 16.-18. mai 1361, utstedt av den lübske kjøpmannen Henrik Buxtehude. Han gav et halvt pund grot, halvparten til fabrica (byggningsvedlikehold) og halvparten til de fattige som bodde der. Martinskirken og Nikolaikirken [i Bergen] skulle få 5 sterling grot hver. Testators nevø, Willeke, skulle få 20 mark, eventuelt 40 mark, dersom han ble prest. Henriks frende i Bergen, Henneke, gav han 16 mark til. Det Henneke hadde [av Henriks gods] i felaget, skulle gå til hans nieser. En annen frende med navn Henneke Buxtehude skulle ha halvparten av pengene for 5 lester sild, resten skulle, de tidligere nevnte niesene hans ha. Felaget skulle ikke røres. Til Henneke, nevøen sin i Bergen, gav testator 20 mark. Den første- og den sistnevnte Henneke skulle overta hver sin halvpart av hans (testators) stue i Bergen. I gode gaver (utenom Bergen) gav han 6 mark, til diverse personer totalt 146 mark, samt en utestående fordring på Herman Vissehovet. Det som tilslutt gjenstod skulle gå til fattige.¹⁴⁰

Her nevnes stue eksplisitt for første gang. Spørsmålet her er hva som inngår i begrepet stue i dette tilfellet. Ut fra testamentet ser man at det eksplisitt skilles mellom fysisk stue og felag eller kompaniskap (societatis). Det kan tenkes at det er på grunnlag av denne typen skille mellom fysisk og abstrakt stue, at mange historikere har tolket det dithen at det var et markant skille mellom stue som fysisk bygning og stue som en måte å drive handel på.

Testament med datering 23.mai 1367¹⁴¹, utstedt av en kjøpmann i Lübeck ved navn Werner Kusfelt. Her opplyses det om at han var i felag med Mense Gherdes, Ghyse Gherdes, Johannes van Losinghe og Werner Hüning. Til sammen hadde dette felaget 1200 lübske mark, hvorav 800 mark er hans, og de resterende 400 mark tilhørte de fire øvrige i felaget. Han eide dessuten halvparten av godset som nevøen hans Werner, Rotger Hüning og Henze van Kusfelde hadde, tredjedelen av det som Mense Ludinghusen og Wolter Tzarnestorp hadde, samt en åttendedel i skipene (evere) som Herman van Kampen, Klaus Vos og Johannes van Rypen førte. I medgift for sin datter i Bergen, gav han 20 mark penninger, en gullspenne etter hennes mor, samt et sølvslått horn. Til sin nevø og felage Werneke og til sin

¹⁴⁰ Bruns, s.12, nr. 7

¹⁴¹ Bruns, s. 13-14, nr. 10

felage Rotger Hüning gav han til sammen 15 mark og 24 gamle gullmynter som bidrag til felagene. I gode gaver gav han 6 mark. Resten av formuen hans skulle hans kone Margreta og barna deres ha.¹⁴²

Medeierskap i skip ser også ut til å inngå som del av et felag eller kompaniskap. Det fremkommer ikke så ofte i kildene, men ser likevel ut til å ha forekommet på testators tid. Foruten det, så kan vi se hvordan et felag eller et handelssamarbeid kunne se ut. Her har testator etter alt å dømme, vært den største kapitalinnskyteren i dette samarbeidet, med en eierskapsandel på to tredjedeler.

Den lübske kjøpmannen Henrik Buxtehude utstedte i 1368 følgende testament. Til Henneke Buxtehude ovenfor Sutarstretet i Bergen gav han 10 mark. Nevøen Henneke Buxtehude fikk den klipte fellen Henneke hadde hos seg i Flandern, samt tre tønner sildetran. Nevøen Willeke skulle få det han hadde i felag med han, i tillegg skulle han få 20 lübske mark. Testator eide halve det den Henneke Buxtehude hadde, som er sønn av hans frende og felage med vesle-Heine. Av dette skulle Henneke gi en tredjedel til testamenteksekutorene og beholde resten selv. Andre personer fikk til sammen 30 mark. I gode gaver gav han til sammen 50 mark. Det som deretter gjenstod, skulle fattige få.

Dette testamentet viser hvor krevende det kan være å orientere seg blant mange med samme navn i den samme teksten, som i tillegg står på latin.

Kjøpmannen Tidemann van Bremen var syk, og utstedte 5. august 1369, sitt testament. De fattige i Bergen skulle få 2 pund gamle grot, mens Katarinakirken fikk en halv lest byggmalt og mel. Dominikanerklosteret i Bergen mottok et halvt pund grot. I andre gode gaver gav testator 5 mark og 1 pund grot. Frenden hans, Johan Grashof skulle få en tredjedel av hele testators formue, både av penger, utestående fordringer, andel i felag, samt alt øvrig gods. Andre personer gav han totalt 105 mark til. Det som til slutt gjenstod av hans formue, skulle gis til de fattige.¹⁴³

¹⁴² Bruns, s. 14, nr. 11

¹⁴³ Bruns, s. 15-16, nr. 15

Johannes Steding, kjøpmann fra Lübeck, utstedte sitt testament 21. oktober 1369. Han gav 6 soldus sterlinger hver til Mariakirken, Katarinakirken, dominikanerne og fransiskanerne i Bergen. Til de fattige i Bergen gav han 60 par sko og 60 koffer av vadmel. Sønnene som han har sammen med Gudrid [Sigurdsdatter] får grunnrenteinntektene i Wismar på 41 lübske mark. Av disse inntektene skulle deres mor få et engangsbeløp på 50 mark lübske penninger, slik at hun kunne kjøpe seg et sted å bo. Sønnene fikk dessuten alle gull- og sølv-gjenstandene som han hadde i Lübeck. Hans bror Lambert, frenden Meineke, samt Erp Krumben overtok det han hadde i felag med dem. I tillegg skulle Erp og Meineke få henholdsvis 10 og 40 lübske mark. Sammen med hans (testator) brors barnebarn, Helmerik og Johannes, skulle Lambert, Meineke og Erp overta stuen hans i Bergen. Boder, utstyr og redskaper som han hadde, skulle også fordeles likt mellom disse fem. De samme fem personene skulle også dele likt, alle de utestående fordringene hans i Norge. I gode gaver [utenom Bergen] gav han 65 lübske mark og omtrent 20 bremenske mark. Til diverse enkeltpersoner gav han 230 lübske mark og 2 pund sterlinger. Det som deretter gjenstår av hans formue, skal gå til frelse av hans sjel.¹⁴⁴

I dette testamentet nevnes det at også boder og utstyr skal følge stuen. Dessuten har vi her et eksempel på at det ikke var noen regel som tilsa at en stue bare hadde en eier, men kunne slik vi ser her, ha 5 likeverdige eiere.

Kjøpmannen Johannes van Schedulinge fra Lübeck utstedte sitt testament 19. april 1372. der står det at han gav 5 mark til velgjørende formål [utenom Bergen] og 10 mark til diverse enkeltpersoner. Hans slektning i Hamm, Johannes Nyppe skulle overta det som en annen slektning av testamentets utsteder ved samme navn, styrer i testators navn i Bergen. I tillegg skal han overta tredjepart i testators stue i Bergen og alle hus med det som ligger til, samt øvrig tilbehør. Hans kone, sammen med barnet som skal produseres i testators navn, skulle få hans tredjepart av kompaniet som han hadde sammen med Nikolaus Kropelin og Tymme van Zendenhorst, i tillegg til alle hans øvrige eiendeler.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Bruns, s. 16-17, nr. 16

¹⁴⁵ Bruns, s. 18, nr. 18

Å skrive testament var åpenbart viktig, og noe man gjerne gjorde på et tidlig tidspunkt. Slik vi ser ut i fra testamentet over, ser man eksempel på at barn av testator ble innlemmet i testament allerede før unnfangelse.

Den 3. juni 1372 utstedte Henrik Luchowe, kjøpmann fra Lübeck, sitt testamente. I det opplyses det om at hans bror Amelius hadde delt arven etter sin far¹⁴⁶, og at de satte all arven inn i et kompaniskap som de eide like mye i. Testator gav 1 pund sterlinger [hver?] til Kristkirken, Mariakirken, Martinskirken, Peterskirken og dominikanerne, mot at det ble holdt sjelemesse for ham. Kolumbakirken, Nikolaikirken, Martinskirken, Mikaelkirken, Korskirken, Katarinakirken, Allehelgenskirken, Johanneskirken, samt Nonneseter kloster skulle få et halvt pund sterlinger [hver?], mot bønnehold. Dessuten skulle fransiskanerne få 1 pund grot til vedlikehold av klosteret. En tønne tjære skulle gå til Margareta kirken, Olavskirken og Hallvardskirken, samt 1 fat tjære til Lavranskirken. 1 pund grot skulle fordeles blant fattige i Bergen. Islandsgjelden som han har utestående, og som ikke kan betales på grunn av fattigdom, skulle slettes. Det samme gjaldt for bønder som ikke evnet å innfri sin gjeld til ham. Markvard Schiphorst og Henseke van Hagen skulle overta hans del i kompaniskapet som de hadde sammen. Til gode formål [utenom Bergen] hav han en tiendedel av sin formue, samt 6 pund grot og 6 pund sterlinger. Testators kone skulle, utenom medgiften på 150 mark, ha 50 mark. Hans eventuelle barn skulle ha 200 mark. 40 mark og 9 pund grot skulle gå til diverse enkeltpersoner. Dersom hans bror Amelius vender tilbake til Lübeck i live, skulle han overta alt resterende gods av løst og fast. Dersom han ikke vendte tilbake, skulle den gjenstående formuen anvendes til sjelehjelp for testator.¹⁴⁷

Hanseatene var sterkt religiøse, og investerte store deler av arven i det livet som de trodde ventet dem etter deres død. En del av dem var også gavmilde, og tilgodeså de fattige både penger og klær i sine testamenter.

Gobele Schoneke, som var en kjøpmann fra Lübeck, utstedte sitt testamente 1. juli 1372. Av kirker og andre kirkelige institusjoner i Bergen gav han 2 stykker tung vare til Mariakirken, 3

¹⁴⁶ Bruns, s.152

¹⁴⁷ Bruns, s. 18-19, nr. 20

stykker tung vare hver til dominikanerne og fransiskanerne. Olavskirken, Katarinakirken, Nonneseter [kloster], Korskirken og Jonskirken skulle ha et stykke tung vare hver til fabrica. Hans nevø Henze i Dortmund skulle arve 50 lübske mark, samt testators del av husene i Gullskoen i Bergen. Kompanjong Bernhard Knoflok skulle få 20 lübske mark, mens tjenerne Rutger og Benneke skulle til sammen få 4 pund sterlinger. Til gode formål [utenom Bergen] skulle det avsees 90 mark, mens diverse enkeltpersoner skulle totalt få 263 mark. En fjerdedel, samt resten av testators samlede formue skulle gå til sjelehjelp.¹⁴⁸

Nytt testament utstedt av Henrik Luchowe, med datering 23. desember 1373. Kirkene i Bergen skulle få 25 mark til fabrica, mens fattige tiggere i Bergen skulle få 25 lübske mark. Markward Schiphorst og Henseke van Hagen skulle få testators part av husene i Bergen. Amelius skulle ha det samme som han ble forespeilet i testators foregående testament, samt testators halvdel av bolighusene som de eide sammen, og resten av hans formue. Hans kone [testators] skulle, i tillegg til medgiften på 200 mark og to hus [i Lübeck] ha 50 mark. Et eventuelt felles barn skulle arve 200 mark. 200 mark skulle gå til gode formål [utenom Bergen], mens 180 mark skulle fordeles på diverse personer.¹⁴⁹

Ettersom man i mange tilfeller opprettet testamentet sitt på et relativt tidlig tidspunkt, var det ikke uvanlig at man måtte korrigere eller oppdatere testamentet sitt gjennom årenes løp. Noen endret sitt oftere enn andre, gjerne på grunn av endring i formue, nye handelspartnere, dødsfall/fødsler i familien etc.

Testamentet til Lübeck-kjøpmannen Arnold Paal ble utstedt 14. april 1375. Til ære for Gud, ønsket han å avse 50 mark til de fattige i Lübeck. Det samme skulle fattige i Bergen få. Dominikanerne i Bergen skulle få 1 skippund malt og et fat øl. Godekin og de øvrige prestebrødrene skulle få henholdsvis 3 soldus sterlinger og 1 soldus sterlinger. Kolumbakirken skulle få 10 soldus sterlinger til fabrica. Til fransiskanerne i Bergen avså han 1 skippund siktet mel, 1 skippund malt og 1 fat øl. Til deres beskyttelse gav han 3 soldus sterlinger, mens hver av prestebrødrene fikk 1 soldus sterlinger. Fattige ved Katarinakirken i

¹⁴⁸ Bruns, s. 19-20, nr. 21

¹⁴⁹ RN har satt datoen til 24.des 1373

Bergen skulle få 10 soldus sterlinger. Slektningen Herman Paal skulle ha testators part i huset som Everhard Paal har holdt til i, samt alt annet der som måtte høre Arnold til, foruten sølvgjensstandene. De skulle Everhard Paal få overta. Brødrene Herman, Arnold og Gereke Kusvelt skulle overta stuen som han hadde i Bellgården med tilbehør, samt 20 mark til hver av dem. Nevøen Herman skulle ha testators part i stuen i Holmedalen, som tilhørte ham og Herman Paal, inklusiv tilbehør, våpen, kiste, klær og 20 mark. Everhard Paals geseller, Albert, Godekin og Henrik skulle ha 5 mark hver. Øvrige personer skulle dele 165 mark, og til gode formål [utenom Bergen] skulle det avsees 10 mark. Det som deretter gjenstod av hans formue, skulle deles mellom fattige og hans fosterbrødre.¹⁵⁰

I testamentet over, ser vi et eksempel på hvordan en kjøpmann kunne være medeier i flere stuer i ulike bryggegårder.

Utover på 1400-tallet kom en utviklet modell på hvordan drive handelen, *wedderlegginge*, der man hadde flere kapitalinnskytere i det samme kompaniskapet, noe som i større grad enn tidligere, gav rom for å tilby handel på kreditt. Men utestående gjeld forekom mye tidligere, slik vi ser i dokumentet under. Men her kan man spørre seg hvorvidt dette var gjeld som fulgte stuen eller gjeld som fulgte person. For i de tidligste tilfellene der utestående fordringer nevnes, kan det se det ut til at den skal innkreves ved testators/kreditors død.¹⁵¹

Ut i fra disse kildene ser det ut til at en hanseatisk stue på Bryggen var et etablert fenomen i 1361. Utestående fordringer og kompaniskap forkommer to år tidligere. Vi får vite at med stuer kunne det følge både andeler i fellesgoder, sølvtøy og personlig verktøy. En person kunne være medeier i flere stuer, mens det også gikk an å være flere eiere på en og samme stue.

Det er ikke umulig at det ha vært hanseatiske stuer på Bryggen tidligere enn 1361, men ut ifra det kildematerialet jeg kjenner til, så er testamentet fra 1361 det tidligste konkrete beviset. At begrepet «socio» opptrer i kildene, som omhandler forhold på Bryggen, på et tidligere tidspunkt, kan tolkes i retning av at handelsformen oppstod tidligere, og var noe som hanseatene bragte med seg til Bergen.

¹⁵⁰ Bruns, s. 21-22, nr. 24

¹⁵¹ Bruns, s. CII, se også Dollinger, s. 167

3.3.3 Konklusjon kapittel 3

Etter å systematisk ha gjennomgått både norske og hanseatiske kilder fra senmiddelalderen, sitter jeg ikke igjen med en oppfatning om at stueorganiseringen var en norsk modell som hanseatene overtok da de slo seg ned på Bryggen. Dette er det flere grunner til, mellom annet at de fysiske bygningsenhetene som de norske beboerne på Bryggen eide, solgte og arvet, var betydelig større enn de enhetene det skrives om i de tyske kildene. Ja, det finnes likhetstrekk i den norske og den tyske modellen, i form av fellesgoder i bryggegårdene. Men det er også det eneste som gir grunnlag for å snakke om likheter.

Som nevnt i behandlingen av de norske middelalderdokumentene, kan man ikke snakke om noen organisert handel på kreditt hos bergensborgerne, slik man ser blant hanseatene på samme tid. Dessuten ser man i de norske kildene at kvinner hadde en plass i husholdningen hos nordmennene, enten det nå var som kone, datter, søster, eller grunneier, noe man ikke kan si at var tilfellet blant tyske stueforvaltere, geseller og jungens.

4.0 Konklusjon

Dette masterprosjektet har hatt som mål å belyse handelsstuenes kontinuitet på Bryggen. Når oppstod de, og endret de seg over tid? Og fantes det et stuesystem på Bryggen før hanseatene etablerte seg i Bergen?

Etter å ha foretatt diverse forundersøkelser i forhold til hvorvidt dette kunne være et fruktbart prosjekt, kunne jeg etter hvert slå fast at stuene på Bryggen var det gjort lite forskning på. Det som allerede eksisterte av forskning, bar preg av å være utdatert og med mangler. Stuene har ikke, etter min mening, tidligere blitt tilstrekkelig belyst som både fysiske enheter og som et abstrakt fenomen.

Innledningsvis, i min historiografiske tilnærming til stuene og deres opphav, fant jeg motstridende argumenter. Til tross for at Friedrich Bruns (1862-1945) og Christian Koren-Wiberg (1870-1945) ser ut til å ha hatt sine virke på samme tid og med mer eller mindre de samme kildematerialene, så var de åpenbart uenige om hvor stuene og deres handelsformer hadde sine utspring. Mens Bruns støttet seg på Paul Rehmes teori om at denne handelsorganiseringen trolig kunne spores tilbake til den gamle byretten til Soest, mente Koren-Wiberg at denne måten å handle på, måtte være norsk. Det er mellom annet her man ser forskjellen mellom vitenskapelighet og nasjonalromantisk kulturhistorie. At Koren-Wiberg, i 1932, skriver at «[...] studiet av den kontorske handelsforms rent tekniske natur endnu [er] et ubearbeidet felt [...]» er slik jeg ser det, nokså merkelig. Koren-Wiberg hadde åpenbart lest Bruns' *Die Lübecker Bergenfarer und Ihre Chronistik*, fra 1900, ettersom dette verket er et av ganske få verker som oppgis under henvisninger i *Hanseaterne og Bergen*. Hvorfor han da velger å se bort fra Bruns' henvisning til Rehmes forskning, er vanskelig å gi noe godt svar på.

I det første av mine to hovedkapitler var hovedmålet å kartlegge stuenes organisering og funksjon i tidlig moderne tid, for da å ha et utgangspunkt basert direkte på kildemateriale når jeg senere skulle ta for meg middelalderdokumentene. Samtidig skulle denne kartleggingen fungere som et ledd i et større bilde, hvor spørsmålet om kontinuitet skulle besvares.

Deretter skulle både norske og hanseatiske middelalderdokumenter, sett sammen med arkeologiske funn, forhåpentligvis gi meg noen ledetråder i retning av stuenes opphav, i tillegg til å dokumentere hva en stue kunne innebære i middelalderen.

Så til slutt var målet å sammenligne stuene fra middelalderen med stuene fra tidlig moderne tid for da å kunne avgjøre om stuene på Bryggen var preget av brudd eller kontinuitet.

Hva har jeg så kommet frem til? Har jeg funnet svar på punktene i problemstillingen min?

Dette masterprosjektet har hatt som mål å belyse handelsstuenes kontinuitet på Bryggen. Når oppstod de, og endret de seg over tid? Fantes det et stuesystem på Bryggen før hanseatene etablerte seg i Bergen?

En stue var et mer komplekst fenomen enn bare en fysisk stue. Det var forstått som et firma med kapitalinnskyttere, gjerne kalt principaler, og forvaltere som ved hjelp av geseller og junge driftet handelen for principalenes stuer på Bryggen. Det ser ut til å være slik handelen ble organisert i det hanseatiske forbundets tidlige fase, og ble omtalt som *sendeve*.

En stue hadde som regel en rekke små tilhørende rom, boder og loft, samt utstyr og del i fellesgodene i bryggegården de oppholdt seg i. Slike fellesgoder innbefattet gjerne del i brygge og vippebom, og andel i bryggegårdens ildhus og schøtstue.

Et annet kjennetegn på en stue, var at de knyttet til seg leverandører av varer, hovedsakelig i form av tørrfisk. Disse leverandørene fikk muligheten til å få regelmessige leveranser med nødvendige varer fra utlandet, eksempelvis korn, mot at de i gjengjeld leverte tørrfisk, som hanseatene igjen solgte videre i andre byer, hvor etterspørselen var av betydelig omfang.

Selv i dårlige perioder, der fisket var dårlig, leverte de hanseatiske kjøpmennene varer på kreditt til sine kjøpsfeller, noe som resulterte i at gjelden vokste. En stue med utestående kapital, var en stue av verdi.

Ut i fra testamentene hos Bruns, ser det ut til at slik utestående gjeld, i den tidlige perioden, enten ble krevd innfridd eller slettet når en stue ble oppløst eller stueeier døde. Senere ser man at gjelden går over til å i større grad følge stuen, i stedet for stueeier.

Koren-Wibergs påstand om at stuene logisk sett måtte ha sine røtter i et norsk førhanseatisk samfunn, har på ingen måte blitt styrket etter undersøkelsene jeg har gjort. Snarere tvert imot. Det eneste fellestrekket jeg kunne identifisere mellom de norske og de hanseatiske eiendomsforholdene på Bryggen i middelalderen var fellesgodene i bryggegårdene. Med mindre det skulle dukke opp hittil ukjente kildematerialer som kan tale for Koren-Wibergs påstand, er grunnlaget for å si at stuene bygger på en norsk tradisjon i beste fall syltynt.

Det som derimot er en plausibel forklaring på stuenes opphav, er etter min mening, Paul Rehmes forskning, som også Bruns og Dollinger ser ut til å støtte. At måten handelen som hanseatene drev på Bryggen heller kan ha sitt opphav i en tysk byrett, gir mening etter å ha sett hvilken påvirkning denne byretten hadde på andre byretter, som kom senere i byer som Lübeck blant annet.

Ettersom begrepet «societate» dukker opp i kildene til bergensfarerne før stuebegrepet, kan det tenkes at handelsformen oppstod som en forlengelse av Soester Recht, og i begynnelsen bare handlet om kompaniskapet mellom kapitalinnskyter og forvalteren. At dette fenomenet senere også utviklet seg i en mer fysisk retning, med bygninger, geseller og kreditthandel, og til slutt fremstod som et firma, er slett ingen umulighet.

Det kan se ut til at deler av den eksisterende faglitteraturen er moden for revidering. At Koren-Wiberg ikke engang nevner muligheten for at stuene kan ha røtter andre steder enn i norsk tradisjon er ett av stedene man kan ta for seg. Tallene han opererer med i sin oversikt over antall stuer rundt år 1700 har vist seg å ikke stemme. Hvilke kilder han har brukt i denne sammenheng er umulig å etterprøve.

For at forskningsfeltet skal kunne bevege seg fremover, er man avhengig av å se på tidligere forskning med nye øyne. Viktigheten av at det skal være mulig å etterprøve hypoteser og teorier, er forutsetning for å ha vitenskapelig troverdighet. Selvsagt har denne typen krav og retningslinjer endret seg gjennom årenes løp, men det gjør det desto viktigere å utfordre etablert forskning.

Jeg mener at gjennom mitt masterprosjekt, har jeg klart å arbeide frem en tydeligere avklaring av hva en stue var. Påstanden om at stuene hadde forankring i norske tradisjoner, har blitt utfordret gjennom dette prosjektet.

På spørsmålet om brudd eller kontinuitet er jeg delt. Dersom man tar utgangspunkt i at tradisjonen med å drive handel i stuer, er en forlengelse av utviklingen av den tyske handelsmodellen, og ikke bygger på en norsk tradisjon, slik Koren-Wiberg hevder.

Hvis man går ut i fra det tidspunktet stuebegrepet for første gang nevnes eksplisitt i det hanseatiske kildematerialet, at det er som et startpunkt. I mellom dette startpunktet og tidspunktet for avviklingen av Det tyske kontoret, kan man da si at stuene bærer preg av kontinuitet? Jeg mener det ja, på bakgrunn av det som fremgår av det hanseatiske kildematerialet. Det at stuene rundt år 1700 samsvarer såpass godt med stuene på 1300- og 1400-tallet, vitner om et system som fungerte og ikke behøvde å endres nevneverdig på gjennom årenes løp.

Det som derimot ikke gir indikasjoner på kontinuitet, er forholdet mellom det hanseatiske stuesystemet og det samtidige norske eiendomssystemet. Det norske kildematerialet som omtale eiendom nevner ikke enheter som stuer, men omtaler i stedet enhetene i hele, halve, kvarte (etc.) gårder. Derfor mener jeg at hanseatenes organisering i stuer, kan sees på som et brudd i forhold til den allerede eksisterende norske eiendomsstrukturen.

Heller ikke husholdningsstrukturen ser ut til å bære preg av kontinuitet dersom man ser forholdet mellom de norske og de hanseatiske husholdningene.

5.0 Litteratur og kildeoversikt

- AHL = Archiv der Hansestadt Lübeck
- *Bergens Fundas.* 1957. Utg. Sørli, M. Bergen.
- Bgf. = Bergenfahrer = Findbücher 9, AHL.
- Pederssøn Beyer, A. *Om Norgis Rige.* Utg. av Forening for norsk bokkunst v/Beyer, H. F. Beyers Forlag. Bergen: 1928
- Bruns, F. *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik.* Druck und Verlag von Pass & Garleb. Berlin: 1900
- Bugge, A. *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid.* Utg. av den Norske historiske Forening. Grøndahl bogtr. Kristiania: 1899
- DHMS = Det Hanseatiske Museums Skrifter. Bergen.
- Dollinger, P. *The Emergence of International Business 1200-1800. Volume I, The German Hansa.* Routledge – Taylor and Francis Group. London og New York: 2002
- DN = *Diplomatarium Norvegicum I-XXII.* Utg. C.C.A. Lange, C.R. Unger o.a. Christiania-Oslo. 1849–1995
- Edvardsen, E. *Den wiit Berömmelige Handelsstad...* Utg. av Bergen Historiske Forening. Bergen: 1951-52
- Ersland, G. A.: <http://prosjektbryggen.no/bryggenleksikon/> [15.05.16]
- Ersland, G. A. *Das Kaufmannshaus – Det hanseatiske kontorets rettslokale og administrasjonshus i Bergen.* DHMS nr. 30. Bergen: 2011
- Fossen, A. B. *Bergen Bys Historie. Bind II: Borgerskapets By 1536 – 1800.* Universitetsforlaget. Bergen: 1979
- HR = *Hanserecesse 1-4.* 1870-1942. Leipzig, Köln, Weimar
- Hegnar, M. (2015) *Kvinnene på Bryggen.* Bergens Tidende, 18.11.15: https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/KPp97/Kvinnene-pa-Bryggen?spid_rel=2 [14.05.18]
- Helle, K. *Bergen Bys Historie. Bind I: Kongssete og Kjøpstad – Til 1536.* Universitetsforlaget. Bergen: 1982.
- HUB = *Hansisches Urkundenbuch I-XI.* Halle, München, Leipzig.

- Koren-Wiberg, C. *Det Tyske Kontor i Bergen – Tegninger med beskrivelse*. DHMS nr. 1. John Griegs Forlag. Bergen: 1899
- Koren-Wiberg, C. *Bidrag til Bergens kulturhistorie*. DHMS nr. 2. AS John Griegs Boktrykkeri. Bergen: 1908
- Koren-Wiberg, C. *Bergensk Kulturhistorie*. DHMS nr. 3. AS John Griegs Boktrykkeri. Bergen: 1921.
- Koren-Wiberg, C. *Bergenfarer-Dokumenter i tyske Arkiver*. DHMS nr. 4. AS John Griegs Boktrykkeri. Bergen: 1921.
- Koren-Wiberg, *Det Hanseatiske Museum i 50 aar: festskrift i anledning av museets 50 aars jubilæum 26. juni 1872 – 26. juni 1922*. AS John Griegs Boktrykkeri. Bergen: 1922. <http://www.nb.no/nbsok/nb/2437ec2fe08ab8f801f93b0435304656?index=17>
- Koren-Wiberg, C. *Hanseatene og Bergen. Forholdet mellem de kontorske og det bergenske bysamfund*. DHMS nr. 6. AS John Griegs Boktrykkeri. Bergen: 1932.
- Meyer, H. *Samlinger til den Berømmelige og Navnkundige Handel-Stad Bergen, 1764*. Utg. av Bergens historiske forening v/B. E. Bendixen. Bergen: 1904
- Mygland, Sigrd Samset. *Gender and Material Culture. Women in Medieval Bergen. A Contextual Analysis of Gender-related Artefacts from Bryggen in Bergen, 1170 – 1476*. Universitetet i Bergen: 2014
- NgL = Norges gamle Love, I-IV. Utg. av Keyser, R., Munch, P. A., Storm, G., Hertzberg, E. Christiania 1846-1895. 2. Rekke I-III. Utg. av Taranger, A. og Blom, G. A. Kra. 1912-Oslo 1966
- Rehme, P. *Die Lübecker Handelsgesellschaften in der erste Hälfte des 14. Jahrhunderts*. Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht, Nr. 42. Verlag von Ferdinand Enke. Stuttgart: 1894
- Schreiner, J. *Hanseatene og Norges nedgang*. Steenske Forlag Oslo: 1935